

Міністерство освіти та науки України
Національний університет «Острозька академія»
Гуманітарний факультет
Кафедра культурології та філософії

**Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему: «Трансформація релігійної свідомості в постіндустріальному
суспільстві»**

Виконала студентка VI курсу, групи МР-61
спеціальності 031. Релігієзнавство
освітньо-професійної програми «Релігієзнавство»
Черуха Олександра Олександрівна

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №4

Засідання кафедри культурології та філософії

Від 16 листопада 2020 року

Завідувач кафедри:

доц. Петрушкевич М. С.

Керівник - кандидат історичних наук, старший викладач

Якуніна Катерина Ігорівна,

Рецензент - кандидат історичних наук, доцент

Махорін Геннадій Леонідович

Острог, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – ВІД ІНДУСТРІАЛЬНОГО ДО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО	
1.1. Індустріальне суспільство: основна характеристика	7
1.2. Особливості постіндустріального суспільства.....	15
1.3. Порівняльна характеристика змін.....	24
1.4. Проблеми релігійного плюралізму в постіндустріальну епоху.....	29
РОЗДІЛ II. СУТНІСТЬ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ	
2.1. Феномен релігійної свідомості.....	40
2.2. Вплив релігійної свідомості на світогляд особистості.....	47
РОЗДІЛ III. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)	
3.1. Трансформації релігійної свідомості в сучасному українському суспільстві.....	56
3.2. Тенденції сучасності та їх взаємозв'язки з релігійною свідомістю українця.....	64
3.3. Релігійна складова національної ідентичності.....	73
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	

ВСТУП

Актуальність теми полягає в потребі оцінити зміни, які спричинили перехід з індустріального до постіндустріального типу суспільств та трансформаційні процеси в релігійній свідомості українця через призму його національної ідентичності, світогляду.

«Постіндустріальна хвиля» несе в собі різкі зміни, що викликають шок та низьку адаптивність більшості населення до нових умов. Суспільство не знає, до чого призведуть ці зміни, як їх контролювати, чи можливо і чи потрібно з ними боротися. Релігійна свобода як цінність постіндустріального суспільства включає в себе релігійне різноманіття, що має в собі також і деструктивні культи, що нищать особистість, яка знаходить у пошуку та спробі віднайти рівновагу у світі, який швидко змінюється. Тому важливість цього теоретичного дослідження полягає в узагальненні та обґрунтуванні змін, які приніс постіндустріальний період та виявлення наслідків на релігійну свідомість особистості як спробі зрозуміти світоглядне бачення індивіда.

Стан наукової розробки проблеми. Теоретичні розробки концепції індустріального суспільства представлені в таких дослідників як О. Алієва, Р. Арон, Т. Веблейн, Дж. Гелбрейт, П. Дрекер, Ж. Еллюль, З. Зайцева, У. Ростоу, Е. Тоффлер, В. Хмелько. Концепція постіндустріального суспільства розроблялась у Г. Байнянина, Д. Белла, Ж. Бодрійяра, М. Ватковської, В. Вернадського, А. Гальчинського, В. Гейця, Ж. Еллюля, В. Іноземцева, Ю. Пукіша, В. Смакоти, Е. Тоффлера, А. Чухна, О. Шкурупія. Футурологічна модель розвитку була розвинута у Е. Тоффлера та Р. Хейлбронера. Особливості суспільного розвитку та прогресу досліджували О. Боярська, Вольтер, Л. Гриффен, Ж. Кондорсе, Ш. Монтеск'є, О. Поплавський, Ж. Руссо, Ю. Семенов, С. Хантінгтон.

Дослідження релігійної свідомості представлені в таких науковців як І. Богачевська, О. Бондаренко, Ю. Борейко, О. Волинець, К. Дрей, В. Дяків, Є. Смельяненко, Л. Конотоп, М. Новосад, М. Сідоркіна, І. Шавріна, П. Яроцький.

Релігійний світогляд вивчали А. Гоцалюк, Т. Лукман, О. Предко, Н. Радіонова. Ідентичність особистості та суспільства розглядали І. Горохолінська, В. Дяків, Е. Еріксон, В. Єленський, Є. Ємельяненко, О. Козловський, В. Мельнечук, А. Орішко, А. Сіницький, Е. Сміт, З. Фрейд, Р. Шпорлюк. Багато науковців присвятили свої роботи дослідженню релігійного плюралізму, а саме: Л. Дичевський, В. Докаш, В. Єленський, А. Колодний, Г. Кулагіна, О. Савчук, Л. Филипович, та культурного плюралізму - У. Еко. Не менш важливою також в даному контексті є тема адаптаційних процесів релігії, яку досліджували Р. Белл, Д. Коглі, Д. Кунде, Т. Лукман, Д. Шестопалець. Релігійна свобода є цінністю постіндустріального суспільства і розглядалась такими дослідниками як К. Дьорем, В. Єленський, М. Черенков.

Трансформація релігійної свідомості в постіндустріальному суспільстві побіжно представлена в роботах І. Богачевської, А. Гоцалюка, К. Дрея, Ю. Пукіша, І. Шавріної, Д. Шестопальця та О. Шкурупія, а тому потребує більш ґрунтового огляду.

Наукова новизна роботи:

- *вперше* представлено концептуально-методичний підхід до проблеми сучасної релігійної свідомості у контексті трансформаційних процесів, що пов'язані з переходом на новий етап розвитку суспільства. Визначено особливості релігійної та національної ідентичності особистості та релігійного світогляду;

- *уточнено* сутність понять індустріальне суспільство, постіндустріальне суспільство, релігійний світогляд;

- *набуло подальшого розвитку* уявлення про релігійний плюралізм та релігійну свободу як елемент постіндустріального суспільства.

Практичне значення роботи:

Результати дослідження можуть бути застосовані для розробки лекційних курсів, спецкурсів та семінарських занять, практикумів та спецпрактикумів з релігієзнавства у вищих навчальних закладах і можуть доповнити зміст

навчальних дисциплін: «Психологія релігії», «Соціальна філософія», «Релігія у постсекулярну епоху».

Мета дослідження: аналіз трансформацій, що пов'язані з переходом індустріального суспільства в постіндустріальне, та їх впливу на релігійну свідомість.

Завдання дослідження:

- виділити особливості індустріального та постіндустріального суспільств;
- виокремити наслідки впливу змін на релігійну свідомість та світогляд особистості;
- охарактеризувати причини трансформації релігійної свідомості у постіндустріальному суспільстві;
- охарактеризувати особливості релігійної свідомості постіндустріальної епохи;
- з'ясувати тенденції розвитку релігійного плюралізму.

Об'єкт дослідження: релігійна свідомість.

Предмет дослідження: трансформація релігійної свідомості в постіндустріальному суспільстві.

Методи дослідження:

Для досягнення об'єктивної оцінки значення дослідження було розглянуто футурологічні прогнози у працях Е. Тоффлера «Третя хвиля» та «Футурошок» та застосовано аналітичний та критичний методи. Шляхом абстрагування було виділено основні характеристики постіндустріального та індустріального суспільства. Проаналізовано зміни, які відбулися в суспільстві. За допомогою методів історичної ретроспекції та історичної реконструкції був досліджений контекст та умови життя суспільства, що дозволило більш критично підійти до означених Тоффлером процесів у суспільстві майбутнього. За допомогою порівняння ми змогли виокремити наслідки їх впливу на свідомість та світогляд особистості. Застосування історико-ретроспективного методу дало змогу вірно та повно витлумачити наслідки трансформацій для

релігійної свідомості. Системний аналіз дозволив встановити зв'язки між національною та релігійною ідентичністю, а також значення релігійного плюралізму та свободи для сучасного суспільства.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (3 джерела, 32 найменування в списку літератури та 35 інтернет ресурсів). Основний зміст магістерської роботи викладено на 84 сторінках тексту. Загальний обсяг роботи – 94 сторінок.

РОЗДІЛ І. ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – ВІД ІНДУСТРІАЛЬНОГО ДО ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО

1.1. Індустріальне суспільство: основна характеристика

Індустріальне суспільство – це стадія розвитку суспільства, яка є перехідною ланкою між минулим аграрним суспільством і майбутнім постіндустріальним (інформаційним) суспільством. Особливістю даного етапу є складна система розподілу праці за спеціалізацією особи, масове виробництво продукції, а також перехід до технічного оснащення і науково-технічна революція. В зв'язку з цим активно розвиваються прикладні науки, система транспортних засобів та комунікацій. Населення стає мобільнішим і підвищується рівень урбанізації [44].

Індустріальна цивілізація характеризується соціальним прогресом, а сама людина перестає жити в селі, де єдиною можливістю заробітку виступала аграрна сфера. І відповідно переїжджає в місто, здобуває освіту, не обов'язково вищу, і йде працювати на фабрику. Але й в селище також приходить промисловість з технічним оснащенням для обробки землі та збору урожаю. За допомогою нових механізмів робота стає легшою, кількість урожаю зростає і відповідно він стає доступнішим. Як наслідок, починають встановлюватись ринкові відносини, а в політичну еліту починають заходити різні верстви населення. Так з'являються і поширюються міжконтинентально нові цінності: права людини, соціальна рівність і толерантність.

Ідея прогресу як гасло індустріального суспільства зародилась ще у XVIII ст. Її просвітниками стали Вольтер, Руссо, Монтеск'є. Уявлення Вольтера про прогрес пронизували його бачення історичних фактів. Жан Жак Руссо вважав, що прогрес завдав невинної шкоди людству. Він вбачав в ньому дві сторони - як благо, так і нещастя. Адже люди були рівними та вільними між собою раніше. Монтеск'є ж дивився на прогрес через призму розвитку держави, що вносив розвиток і в інші сфери життя [42].

Економічні особливості періоду індустріалізації:

- Промисловий переворот (перехід від ручної до машинної праці);
- Суспільні зміни (культурні та побутові);
- Нагромадження капіталу.

Щоб зрозуміти масштаби змін, які відбулися у виробництві, наведемо такий факт: з 1715 року по 1971 роки обсяг промислового виробництва в світі збільшився у 1730 разів. Однак безмежне використання природних ресурсів та панування технологічної орієнтації у соціально-економічному розвитку вилилося в глибоку кризу [62].

Концепцію індустріального життя можна також зустріти у працях відомого соціолога Торстейна Веблена. Вона отримала подальший розвиток в дослідженнях Дж. К. Гелбрейта, а також у ряді футурологічних моделей, зокрема в Е. Тоффлера, Р. Хейлбронера та ін.

Так Е. Тоффлер писав про індустріальне суспільство, про те, що триста років тому відбувся вибух, хвилі якого зруйнували старовинний уклад суспільств, породжуючи абсолютно нову цивілізацію. Цим вибухом є промислова революція та ті зміни, які утворились внаслідок неї. Відомий футуролог зазначає, що індустріальна цивілізація на відміну від своєї попередниці аграрної протрималась лише 300 років, але в той же час несла в собі різкі та глобальні зміни. В різних галузях почав застосовуватись цілий арсенал новітніх технологій, товарів та послуг. Відповідно зростає і продуктивність, масовість. В такому разі звичні уніфіковані продукти замінює тиражована продукція, яка до того ж коштувала дешевше. Тобто, з одного боку з'являється можливість купити багато раніше недоступних товарів, але в той же час вони стають доступні для більшості і до того ж у всіх ідентичні. В зв'язку з цим можна говорити про набуття в життя людини певної рутинності та типовості. Люди ходили в подібних костюмах, хотіли мати одні й ті самі речі, дивились певні передачі та навіть майже одночасно вмикали світло, коли приходили з роботи. Відповіддю на такі реалії стали фільми, які говорили про те, що з розвитком техніки люди самі стають однаковими, як і машини [2, с. 243].

Однак, Тоффлер зазначає, що багато людей відчули, що часи змінюються безповоротно. Тому політичні зміни також не змусили себе чекати. Партії почали визначати свою позицію по відношенню до майбутніх змін. Контроль за цими змінами перейшов до рук робітників та адміністрації. А етнічні меншини почали висувати вимоги про працевлаштування, право на життя в містах, більшу заробітну плату та доступ до освіти. Тобто, в цей період люди відчули, що прийшов час, коли вони можуть і мають виражати незгоду. Цікавим фактом також є те, що які б соціальні зміни не відбувались, образ майбутнього давав людині вектор, в напрямку якого майбутнього вона має рухатися, і це вселяло почуття впевненості та стабільності.

Ще один достойний внесок зробив американський економіст П. Дрекер. Проблематиці індустріального суспільства присвячені такі його праці як «Майбутнє індустріальної людини», «Ідея корпорації», «Великий бізнес» та «Нове суспільство. Анатомія індустріального ладу». Він поділяє індустріальне суспільство на два види: капіталістичне та соціалістичне. Перше, на його думку, є вільним, а інше – рабським [46].

В 60-ті роки дана концепція продовжувала розбудовуватись за допомогою таких дослідників як У. Ростоу, Ж. Еллюль і Р. Арон. В своїй книзі «Стадії економічного зростання. Не комуністичний маніфест» У. Ростоу пред'явив свої власні уявлення про суспільний розвиток, які є протилежні марксистській концепції. Він виділив 5 стадій економічного розвитку:

- Традиційне суспільство (примітивна ручна техніка та праця, переважає сільське господарство, період до XVII століття);
- Підготовчий етап для піднесення (централізовані національні держави, поява людей з підприємницькою жилкою, бажання розвитку техніки, виникнення банку, інвестиційної діяльності, торгівельне піднесення);
- Піднесення (економічний прогрес, який торкається всіх верств населення, часові рамки цього періоду відрізняються між країнами);

- Рух до зрілості (вже є стадією появи індустріального суспільства, в якому вдосконалюється та поширюється технічне оснащення, пришвидшується випуск продукції, зростає кількість населення);
- Епоха масового споживання (випуск товарів для тривалого користування, поява цілої споживацької культури).

У. Ростоу бачить майбутнє суспільство споживацьким, як в США, де переважають сімейні та інтелектуальні цінності. Масове споживання стане загальною тенденцією в усіх державах [1, с. 232].

На думку Раймона Арона, індустріальне суспільство – це те, де поширеною формою виробництва є велика промисловість, яке відокремлене від сім'ї та спрямоване на нагромадження капіталу. В ньому має місце висока концентрація робітників та технологічно поділяється праця. Він, як і попередній дослідник, вбачає два можливих види такого суспільства, а саме: капіталістичне та радянське. Відмінність між ними полягає у формі власності та способах регуляції економіки [64].

Ідеальному капіталістичному видові властиві приватна власність, децентралізоване управління економікою, поділ суспільства на наймачів та найманих працівників, циклічні економічні коливання, конкуренція та гонитва за прибутком. Однак реальне капіталістичне суспільство має певні ознаки, які притаманні соціалізму, а саме: деяка власність є націоналізована, а не приватна, прибуток є в будь-якому індустріальному суспільстві, а в розподілі капіталу зберігається індивідуальний підхід (відмінності в оплаті).

Жак Еллюль є автором концепції технологічного суспільства, основною ознакою якого є панування техніки над суспільством та індивідумом. Його розвиток не підлягає загальним правилам, як людський. На його думку, техніка не залежить від економіки та політики, а зумовлює в них зміни як першорухій [1, с. 234]. В його концепції техніка не є лише технологією чи машиною, а пов'язана з усіма сферами людської діяльності:

- Економічна техніка (виробництво);

- Організаційна техніка (комерційна, промислова та державна діяльність);
- Людська техніка (природничі науки, а також маркетинг та реклама).

Саме розвиток техніки сприяє економічному піднесенню, розквіту корпорацій, перетворенню економіки в планову та державно регульовану.

В Україні в кінці XVII - на початку XVIII ст. також розпочинались зміни в житті населення. В першу чергу, відбулось збільшення ремісничих спеціальностей з 270 до 800 протягом 100 років. Ремесла починають ставати суб'єктами товарно-грошових відносин. В суспільстві поглиблюється поділ праці, так ремесло та промисловість відокремилось від прив'язки до сільського господарства, що втілювалось в прогресуванні процесу урбанізації. Вигода від урбанізації містечок виражалась в грошовому еквіваленті, а саме в перевищенні доходу в порівнянні з селом в 5-10 разів. Тому кількість міст росла, при наявних 100 міст через 100 років Лівобережна Україна мала вже 200 [59].

Основний заробіток в той час приносило млинарство, виноробство, чумацтво. На базі дрібних селянських угідь та міського ремесла почали утворюватися перші мануфактури. Спочатку вони були доволі примітивними та працювали за допомогою сили води та вітру. Встановлення водяного колеса дозволило перехід від ручного виробництва до механізованого.

На перших мануфактурах була ще відчутно присутня ремісницька техніка, але вже мав місце поділ праці і починалось впровадження певних механізмів. Як правило, вони займались виробництвом заліза, скла, паперу, а більш розвинуті належали до текстильної промисловості. Більшість з них були державними, посівними та купецькими. До 1783 року використовувалась переважно вільнонаймана сила.

Правові реформи також сприяли розвитку індустріального суспільства, зокрема нововведення Петра I. Вони збільшили кількість мануфактурних виробництв на Лівобережній Україні та Слобожанщині. В той час як в Західній та Правобережній Україні становлення мануфактур припало аж на кінець XVIII століття, що є на 100 років пізніше, ніж на Лівобережжі.

Для України також був характерний початок поділу на землеробські та промислові зони в цей період, що можна спостерігати й нині. І всі ці зони поступово стали учасниками товарно-грошових відносин. В основному це відбувалось на ярмарках, базарах та торгах. Люди збирались там кілька разів на рік. Ці події були приурочені до релігійних свят. Це сприяло розвитку внутрішньої торгівлі та підтримувало зв'язок між регіонами, а також між містами й селами.

Вже у XVIII столітті все помітнішим стає майнове розшарування, з'являються нові прошарки суспільства. Буржуазія як клас підприємців ставала сильнішою та впливовішою і разом з нею почав утворюватися клас пролетаріату, тобто найманих працівників, але все ще було присутнє й кріпацтво. В цей час постає інтелектуальний прошарок, а селяни поділяються на бідних та багатих.

Українські інтелектуали виявляють неабияку пристрасть до фольклору, мови та історії народу. Наслідком цього постають ідеї, які вже розвивались в інших країнах, а саме ідея права людини та національні проблеми. Усвідомлення цих проблем спричинило питання й про незалежність української держави, якої вже давно не існує. Відповіддю на це стало уявлення про тимчасовий занепад та потребу відродження через просвітництво, вчення про багате минуле українського народу [39].

Такі ідеї втілились у написанні творів, картин, а також у створення підпільних політичних гуртків. Наслідком розвитку етнічних питань на теренах України стали селянські бунти та декабристський рух. На Правобережній Україні також мало місце Листопадове повстання, але воно стосувалось національної ідентичності поляків, а тому українці його не підтримали [60].

В XIX столітті на українських землях проводилась політика придушення національного відродження та інтеграція населення в єдине суспільство Російської імперії. В той же час розвивалась промисловість: збільшувався видобуток копалин та зростала загальна кількість підприємств. В зв'язку з набагато меншою кількістю закріпачених активніше розвивалась промислова

сфера Лівобережжя. Якісні зміни в роботі підприємств були тісно пов'язані зі зміною стосунків, а саме перехід від власників - поміщиків та держави і примусової роботи кріпаків до підприємців – купців, багатих ремісників та селян і праці найманих працівників. Відповідно вкладаються зароблені кошти в переоснащення підприємств новітніми технологіями. В такій тенденції ми можемо спостерігати відмирання старих типів управління та стосунків, що відповідно і трансформувала суспільну свідомість.

Збільшився вплив товарно-грошових стосунків та інших капіталістичних чинників. Через цю залежність уряд повинен був враховувати інтереси нових прошарків суспільства. Тому від 12 грудня 1801 року було дозволено купівлю землі для купців, міщан та державних селян. Почалась ера приватного землеволодіння та ринкових відносин. В 40-50-х роках було дозволено брати землю в оренду, що дозволило вийти на новий рівень капіталістичних відносин. Поряд з розвитком було і розорення селян через введення орендодавцями місячини, відбиранням наділів, закріпаченням. Але в промисловості картина інша, адже поміщики розорявались через використання праці кріпаків та примітивної техніки. В успішних поміщиків же зростала потреба у найманих працівниках. Їх частка на підприємствах становила від 25 до 50 % [41].

На початку XX століття українські землі опинились частинами Російської та Австро-Угорської імперій. Дуже активно розвивалась промисловість та сільське господарство на Сході. Багато розорених людей переселялось на розвинутий схід та південь. Також повсякчас почала розширюватись та розвиватись банківська система. Почали виділятися та ставати активними не тільки підприємцями, а й політичними діячами представники буржуазного класу. Так Михайло Терещенко не лише вкладав кошти у розвиток підприємництва, а й у розвиток української культури. З цього ми можемо зробити висновок, що вплив просвітництва минулих століть не був марним та поступово корегував українську свідомість та ідентичність. Поряд із цим мали місце і соціально-економічна напруженість та конфліктність, пов'язана із розоренням, безробіттям та експлуатацією [61].

Ще однією важливою частиною тогочасного життя був національний рух, який протягом всього цього часу розвивався. Активно протікало утворення другої хвилі українських політичних партій. Тому рух набирав обертів і почав вабити більшість і не лише в рамках культури та освіти, але й політики. Так інтелігенція починає проводити масові заходи, які сприяють єдності та зростанню національної ідентичності. До таких подій приєднується і молодь, за що багато з них було репресовано.

Отже, зарубіжні концепції індустріального суспільства вказують на такі його властивості як:

1. Впровадження новітніх технологій;
2. Підвищення рівня урбанізації;
3. Підвищення рівня національної ідентичності;
4. Боротьба за власні права.

Тому ми можемо зробити висновок, що всі ці аспекти були також властиві і українському народу. Однак запровадження новітніх технологій не набуло такого масового масштабу через супротив поміщиків змінюватись та вдосконалюватись як у відносинах, так і підприємствах. Залежний статус населення не призводив до пришвидшення розвитку цього процесу, а скоріше гальмував. Поряд із цим зростає усвідомлення, що потрібні зміни у відносинах. В зв'язку з чим розвивається культурна та політична сфера, а також має місце боротьба за свої права. Посилення урбаністичних процесів підвищує освіченість та забезпеченість, а також утворення нових прошарків суспільства так званого середнього класу. Інтелектуальне піднесення спричинює і новий погляд на власну національну ідентичність.

1.2. Особливості постіндустріального суспільства

Сам термін постіндустріального суспільства був уведений у наукову термінологію Д. Беллом у 1974 році. Для політолога він означав, що про його початок свідчить зміна самих основ виробничої діяльності, тобто перехід від важливості все новішого та новішого технологічного оснащення до пріоритету інформаційного обміну та підвищення якості та розширення арсеналу послуг, які надає підприємство. Українським дослідником даного періоду вважається В. Вернадський, який розробив теорію ноосфери як наслідок розвитку людської діяльності протягом історії. Також дослідниками даної теми в Україні та Росії є А. А. Чухно, А. С. Гальчинський, В. М. Геєць, В. І. Іноземцев [51].

Характерною рисою даного часу вважається поширення використання інформації в різних сферах соціального життя. Тому наслідком цього процесу стали інформаційні технології Інтернету. Ще одним підтверджуючим це фактом можна вважати перехід Нью-Йоркської біржі на систему електронних торгів. Як і в індустріальному суспільстві, продовжує зростати рівень урбанізації і у 2010 році стався унікальний випадок в історії – кількість жителів міст всього світу перевищила кількість сільського населення.

На початку XXI століття почала активно впроваджуватись робототехніка, що по суті викинула людину із процесу активного прийняття стратегічних рішень. Наслідком стала економічна криза 2008-2010 років, яка ускладнила життя мільйонів людей. Ще одним викликом суспільству цього часу є екологічні результати активного видобутку корисних копалин, енергетичної сировини та розвитку промисловості з її викидами.

Саме тому проблеми постіндустріального суспільства залишаються темою номер 1 для науковців, які намагаються віднайти шляхи відновлення балансу в міжрелігійних та міждержавних відносинах, а також вирішення криз сьогодення.

Е. Тоффлер назвав цей період часу «футурошоком». На його думку, він починається приблизно в 50-70-х роках XX століття і характеризується різкими змінами, що викликають шок та низьку адаптивність більшості населення до

нових умов. Запропонований науковцем термін «шок майбутнього» настільки точно описує вплив занадто частих і швидких змін на людину, що він швидко і міцно увійшов у словниковий запас багатьох мов світу. «Шок майбутнього - це дезорієнтація, що викликає запаморочення, вона є наслідком передчасного приходу майбутнього. Він цілком може виявитися найсерйознішою хворобою завтрашнього дня» - писав футуролог [65].

Сьогодні цей термін широко використовують для визначення почуття дезорієнтації, розгубленості і погіршення здатності приймати рішення, які виникають, коли індивіди, групи і суспільства в цілому стикаються з різкими і тривалими змінами. Все більше людей у наш час не встигають адаптуватися до такої кількості змін за короткий проміжок часу. Це породжує певний страх, який раніше не був відомий людству.

Автор починає дослідження з розгляду існуючої ситуації в суспільстві з точки зору інтенсивних змін, які в ньому відбуваються. Ми спостерігаємо зміни в технологіях, знаннях, способі життя. Але вони не є просто удосконаленням і прискоренням розвитку існуючого порядку речей, а являють собою щось нове, невідоме людям, з чим вони ніколи не зустрічалися протягом всієї людської історії. Тому суспільство не має жодних знань про те, до чого призведуть ці зміни, як їх контролювати, чи можливо і чи потрібно з ними боротися. Науковець наводить велику кількість статистичних даних на підтвердження своєї позиції [48].

Така тенденція як тимчасовість в побутовому житті людини впливає на одну з найпотрібніших властивостей людини – адаптацію. Вона є головним біологічним механізмом, який запускає всі наступні. Життя, речі, місця, люди, ідеї і організаційні структури - все «витрачається» людьми швидше. І це безмірно впливає на їх відчуття реальності, їх почуття невизначеності й замученості та їх здатність чи нездатність справлятися з ситуаціями. Ця прискорена пропускна здатність в поєднанні зі зростаючою новизною і складністю в пошуках прийнятного оточення викликає сильне навантаження на властивість адаптуватися і створює небезпеку шоку в майбутньому.

Адаптація, за Тоффлером, це проміжний етап, затримка між впливом середовища і реакцією, відповідь організму на подразник. Шок же навпаки є відсутністю відповіді. Це безрезультатне напруження всіх сил організму. В такому стані організм людини не здатний на спротив. Він лише може здійснювати деякі механічні, поривчасті, примітивні рухи, щоб якось дійти до розуміння того, що відбулося [3, с. 176].

Шок наступає, коли механізм адаптації не спрацював і агресивне навколишнє середовище у вигляді нових технологій починає безпосередньо впливати на людину. «Існують певні межі адаптації. Коли ми міняємо стиль нашого життя, коли ми створюємо або розриваємо зв'язки з речами, місцями або людьми, коли ми, як одержимі, проносимося крізь організований географічний простір, де знаходиться наше суспільство, коли ми сприймаємо нову інформацію і нові ідеї – ми пристосовуємось, ми живемо. Але наша гнучкість не є нескінченною. Кожна орієнтована реакція, кожна адаптивна реакція вимагає певної плати, зношуючи людський організм поступово, щохвилини, поки нанесені ушкодження не стануть явно помітними», - зауважує Тоффлер [3, с. 138].

В цій роботі він доводить думку про те, що адаптація є стомлюючим процесом для людини, частиною її дезорієнтизації. В контексті цього американський антрополог Едвард Холл висунув гіпотезу, що сучасні технології є продовженням біологічної еволюції. На його думку, вони є способом для людини відростити крила і набути всього того, що їй знадобиться. Не треба буде чекати дару природи, а можна буде створити все самому. Одним словом, технології будуть тим самим механізмом адаптації, який людина розвинула за допомогою розуму за попередні тисячоліття [28, с. 4].

Е. Тоффлер упевнений, що в кінці кінців технології знищать свого винахідника – людину. Він аргументує цю тезу так: «Ми бачимо навколо себе вражаючі ознаки порушень роботи людської психіки, викликані частковим затемненням свідомості: збільшення вживання наркотиків, зростання містицизму, періодичні спалахи вандалізму і неспровокованого насильства,

політика нігілізму і ностальгія за тиранічним режимом, хвороблива байдужість мільйонів людей – все це може бути зрозуміле краще, якщо виявити зв'язок цих явищ з шоком майбутнього. Ці форми соціального абсурду прекрасно відображають погіршення здатності індивіда до прийняття рішень, викликане напруженим впливом навколишнього середовища» [3, с. 312].

Розвиваючи свою концепцію шоку, головну небезпеку дослідник бачить не в фізичних чи біологічних або соціальних наслідках прогресу, а в об'єктивній нездатності індивідуальної психіки функціонувати в нових умовах. Людство може загинути не через зникнення корисних копалин або ж вихід із-під контролю атомної енергетики чи загибелі змученої природи, а через те, що воно не витримає психологічних навантажень. Захоплена турбулентним потоком змін, змушена приймати швидко значущі рішення, які сліднують один за одним, жертва шоку майбутнього відчуває не просто інтелектуальне замішання, а дезорієнтацію на рівні особистісних цінностей. В міру того, як росте швидкість змін, до цих відчуттів приєднується самоїдство, тривога і страх. Людина стає все напруженішою та втомлюється і навіть може захворіти. Оскільки тиск на неї лише збільшується, напруга набуває форм дратівливості, гніву, а іноді виливається в безглузде насильство [43].

Ріст темпу змін занять і поширення орендних відносин на систему найму робітників та службовців буде призводити до подальшого збільшення темпу формування людських контактів та їх розриву.

Проаналізувавши прості розробки нинішнього часу, ми стаємо свідками розвитку особливої індустрії, продукцією якої є не товари і навіть не звичайне обслуговування, а запрограмовані «відчуття». Ця індустрія відчуттів може виявитися одним із стовпів суперіндустріалізму, а насправді – основою економіки цілої епохи, прийдешньої слідом за ерою обслуговування.

Технології шоу-бізнесу і мас-медіа, маркетингові концепції «управління очікуваннями» і «враженнями», дизайн «користувацького досвіду», зростання «економіки уваги» - всі ці феномени давно вийшли за межі професійних областей і стали елементами масової культури. Ідеї «держави як корпорації» і

навіть сім'ї як «маленької корпорації» здаються ідіотизмом лише відірваним від життя романтикам, проте логічно впливають із технократичної парадигми, в якій спроектувати і виміряти можна абсолютно все – від соціальної реформи до людських почуттів. Хоча якщо говорити саме про ідею «суперіндустріальних вражень», то найбільш радикально через кілька років після «Шоку майбутнього» її розробив все ж Бодрійяр («Символічний обмін і смерть», «Симулякри і симуляція» і ін.) [70].

Основним продуктом і одночасно ресурсом цієї суперіндустрії є видовище. Приставка «супер» означає не те, що якась галузь розрослася до гігантських масштабів, а те, що принципи і виробничі процеси цієї індустрії прилаштувалися в усі інші економічні та політичні галузі. Шоу стає універсальним образом дій, способом дій, способом самоактуалізації людства. Видовище, уявлення, постановка стає основою життєдіяльності будь-якої організації, будь-якого організму: чи це гасіння лісових пожеж одним міністерством чи ракетні залпи, виконані іншим, - все це повинно перетворитися в яскравий спецефект, за яким і судять про результат. А оскільки конкуренція велика, то на сцені ніби весь світ, а часу на кожну особу залишається все менше.

У суспільстві, яке звикло до їжі швидкого приготування, блиц-утворень і міст-одноденок, існує щось, що виникає і віддається забуттю з ще більшою швидкістю, ніж все інше. Нації, що просуваються до суперіндустріалізму, неминуче роблять свій внесок в цю продукцію «психоекономіки».

Наші взаємини з образами, які є відображенням реальності, і основою, на якій ми будуємо свою поведінку, стають все більше і більше короткостроковими, скороминущими. Відбувається переворот всієї системи знань у суспільстві. Поняття і терміни, якими ми мислимо, змінюються прискореними темпами і точно так само зростає швидкість формування і руйнування образів [16, с. 289].

В освіті, політиці, теорії економіки, медицині, міжнародних відносинах нові образи – хвиля за хвилею – руйнують нашу оборону і уявну модель

реальності. Результат цього постійного бомбардування новими образами – прискорене витіснення старих образів, збільшення розумової «пропускну» спроможності і нове глибоке відчуття мінливості, недовговічності самих знань.

В далекому майбутньому для Тоффлера і вже сьогодні для нас рішуча боротьба йде між тими, хто намагається підтримати і зберегти індустріальне суспільство, і тими, хто готовий рухатися вперед, за його межі. Це надборотьба сьогодення.

Інші, більш традиційні конфлікти – між класами, расами і ідеологіями також, на думку дослідника, не зникнуть. Вони навіть можуть, як передбачалося раніше, стати інтенсивнішими, особливо якщо нас наздожене могутня економічна буря. Але всі ці конфлікти поглине надборотьба, оскільки вона лютуватиме у всіх сферах людської діяльності, в тому числі і релігії.

Ця надборотьба, яка загострюється, буде вирішальним чином впливати на політику завтрашнього дня і саму форму нової цивілізації. Як партизан у цій надборотьбі, кожен з нас, свідомо або не відаючи того, відіграє свою роль. Ця роль може бути як деструктивною, так і творчою [36].

Деякі покоління народилися, щоб творити, інші – щоб зберегти цивілізацію. Сьогодні в будь-якій сфері соціального життя – в наших сім'ях, наших школах, нашому бізнесі і церквах, у наших енергетичних системах і комунікаціях – ми стикаємося з необхідністю створювати нові форми Третьої хвилі, але специфіка нашої країни полягає в тому, що мільйони людей у багатьох країнах вже зайшли набагато далі в змінах Третьої хвилі. Україна – це країна, в яку прийшла третя хвиля, але яку до цього часу не покинули друга і перша.

Г. Башнянин зазначав, що постіндустріальне суспільство відрізняється посиленням соціалізації, розширенням суспільного сектору економіки та зменшенням приватного. Але це не стосується постсоціалістичних країн, які навпаки відзначаються зростанням рівня капіталізації та збільшенням впливу приватного сектора [37].

Соціальна структура включає в себе три основні класи:

1. Технократичний – це по суті своїй еліта, яка складається з інтелектуалів.
2. Професіонали – це менеджери, представники сфер виробництва та послуг.
3. Працівники – це люди, які працюють фізично, а також представляють незатребувані професії. Вони мають низьку кваліфікацію та є не адаптованими до сучасних умов [69].

Фактором, який визначає цей суспільний поділ, є рівень освіченості та набутого досвіду. За допомогою цього людина досягає успіху та віднаходить своє місце в суспільній системі. Однак, Україна має утруднене становище в цьому плані через ринкові та комерційні відносини в системі освіти. Тому перехід малозабезпеченого класу до вищого ускладнюється через брак коштів на отримання хорошої освіти [28, с. 5].

Початок в Україні постіндустріальної доби припав на період «відлиги». В економіці це проявилось як децентралізація управління та поділ на 11 адміністративних районів, в яких управляла місцева влада. Вона отримала управління та контроль за місцевою промисловістю, сільським господарством. Також важливим є те, що Хрущов почав звільняти політв'язнів, а українців перестали сприймати як другосортний народ у складі СРСР. Вони почали займати високі посади та могли управляти на місцях, а не чекати присланого росіянина. Також на території УРСР почали активно розбудовувати промислову сферу, що дало економічний поштовх цим територіям, однак погіршило екологію територій.

В соціальній сфері була проведена пенсійна реформа, було дозволено переходити працівникам на кращу роботу на інше підприємство. Також відбулась відміна кримінальної відповідальності за прогул, а селяни нарешті отримали паспорти. Тобто, загалом система ставала лояльнішою до населення. Але в той же час при наданні певних свобод впроваджувалась політика змагання із зарубіжними державами, зокрема з Америкою.

Культурно-мистецьке життя також отримало друге дихання. Творці, чії напруження переслідувалися до цього, отримали змогу знову писати та знімати. І, звичайно, не забули про національне та мовне питання. І наслідки не змусили довго чекати – вже у 1958-59-х роках батьки отримали змогу обирати більшістю голосів, якою мовою будуть навчатися їх діти. Однак кількість російськомовних шкіл продовжувала збільшуватись [67].

В 60-ті роки з'являється нове покоління творців, яке пропагує нові теми, свободу самовираження та різнобічність і різнобарвність творів, а також починає говорити про права та загальнолюдські цінності. Однак, партійне керівництво було проти таких волелюбних митців і всіляко заважало їх творам доходити до своїх читачів. Але це не змогло зупинити їх від власної думки про політику, яка відстоювалась та поширювалась ними серед населення. Так почався дисидентський рух, який мав на меті досягти реальних, а не декларованих правових змін мирним шляхом.

Потім було знову придушення, але вже на початку 90-х років із отриманням гласності дисидентський спротив мав вибуховий ефект. Українці хотіли говорити та творити знову, друкувати заборонені твори. Вони почали піднімати теми, які їм наболіли: про Голодомор, сталінські злочини, діячів розстріляного відродження та вимушене підпілля. Це сприяло самоорганізації та, як наслідок, утворення національних, демократичних та соціальних рухів. У 1989 році за допомогою страйків шахтарі домоглися збільшення зарплат та соціального забезпечення. В кінці цього ж року відбулась легалізація Української греко-католицької церкви. Повертаються до життя гуртки інтелігенції та перша політична організація демократично національного спрямування «Народний рух за перебудову» [53].

Отже, для українців постіндустріальне суспільство почалось насправді пізніше, ніж в Америці та європейських країнах, оскільки національне та правове питання повсякчас придушувались та не могло розвинутиись в повній мірі. Тому ми можемо зробити висновок, що хвиля постіндустріальної доби повністю дійшла до українців лише із здобуттям незалежності України.

Звичайно, і раніше мали місце певні прояви даної доби, зокрема вдосконалення технологічної бази, залучення капіталу та активнішого використання медіа сфери, але справжні різкі зміни розпочались лише в 90-х зі становленням окремих незалежних держав.

1.3. Порівняльна характеристика змін

Головна відмінність між суспільствами полягає уже у самому визначенні - це розвиток та впровадження механізмів, технологій у всі сфери життя в індустріальному суспільстві та інформаційних в постіндустріальному. Інформаційні технології включають в себе інтернет, соцмережі, медіа та цінність інформації як такої. Тобто, якщо в індустріальному суспільстві важливо було купити та запровадити використання певного обладнання, то вже у постіндустріальному набагато важливіша інформація про нього, його особливості та секрети, адже це принесе набагато більше коштів [1, с. 267].

В побутовому плані ми платимо за освіту, але фактично за ті унікальні знання, які ми можемо отримати і використати на практиці задля отримання престижної роботи, високої зарплати і т.д. Це матиме набагато більші дивіденти для нас, ніж просто купівля диплома, адже, навіть просто маючи його, можна отримати роботу, але не втриматись на ній. В той час, як в індустріальному суспільстві наявність самого диплома вже викликала повагу та статусність.

Однак важливо не забувати про те, що, не зважаючи на часові рамки, обидва етапи розвитку дуже тісно співіснували певний час, адже поруч сусідні країни могли бути на різних щаблях розвитку. Навіть зараз є країни, які мають аграрний тип суспільства, індустріальний та розвинутий постіндустріальний, а є й ті, що знаходяться в стані переходу. Тому важливо зважати на таку реальність та трудність протікання цього процесу.

Україну можна віднести до країн, у яких почався постіндустріальний етап розвитку, але все ще є відголоски індустріального. Перш за все ці відголоски базуються на небажанні частини людей нововведень та змін у зв'язку з тим, що вони не можуть адаптуватися до сучасних світових тенденцій.

Ще однією відмінністю є масовість. Так, звичайно, ми досі можемо спостерігати продуктові та текстильні корпорації і їх доступність, оскільки малий та унікальний бізнес перестав бути рентабельним та затребуваним. Однак зараз людина хоче вирізнитись, прагне чогось унікального. Це прогнозував і Е. Тоффлер у книзі «Третя Хвиля». Тобто тепер, коли є вже

доступність товарів для всіх, людині хочеться чогось кращого, а саме екологічного, органічного, дизайнерського, особливого та ексклюзивного.

В Україні це особливо є актуально і це можна пояснити радянським минулим, де, по-перше, складно було щось дістати в принципі, а, по-друге, воно було таким самим, як і у всіх сусідів. Цей дефіцит можна помітити в стилях одягу при подорожах за кордон: якщо для багатьох українок важливі яскраве вбрання та макіяж, то для європейки - практичність і зручність. Українцям особливо хочеться виділитись, адже раніше вони цього не могли собі дозволити. Однак зараз це починає змінюватись і тенденції до ексклюзивного одягу та органічних продуктів входять у вжиток серед населення України.

Також різниця між даними типами суспільств для України є ще й політичною. Адже в індустріальний період вона була поділена та залежна, а вже у постіндустріальний час єдина та незалежна. В першому випадку українська ідентичність лише набирала обертів через освіту, перші політичні партії, усвідомлення свого права на волю як такого [12, с. 127].

Для українських земель це також був час потрясінь через пригноблення, заворушення та війни, але навіть в такі часи люди почувались впевненими, адже розуміли свої реалії і могли пристосуватись до них. В той час як постіндустріальна доба принесла крах держави, яку люди довгий час знали, та становлення нової та невідомої, курсу якої вони до кінця не розуміли та не усвідомлювали. Це одразу був і новий початок, і спроби зібрати до купи наявні ресурси, а також відсутність фінансів здійснювати ці зміни. З таких екстремальних умов почалось творення постіндустріального українського суспільства.

Наслідком індустріалізації стали сьогоденні екологічні проблеми. Поява нових технологій, машин змогла полегшити життя людей і дати доступ до суттєво більшої кількості благ, чим вони мала, а також дала роботу, яка забезпечувала потреби всієї сім'ї. Однак тепер ми маємо забруднене повітря, турбуємось про те, що може закінчитись прісна вода та як знайти овочі, які

приноситимуть користь, а не труїтимуть нас. Тобто поряд із швидким розвитком людина в сучасному світі повинна знайти шляхи, які допоможуть боротися з негативною стороною результатів науково-технічного прогресу.

Спільною ознакою індустріального та постіндустріального суспільств є те, що Жак Еллюль назвав «панування техніки над людиною». Техніка в промисловості допомогла людям отримати роботу, переїхати в місто, отримати освіту задля керування нею. На побутовому рівні з'являлись пристрої, які спрощували життя, скорочували час та зусилля, які витрачались на прибирання, приготування і т.д [13, с. 12].

В постіндустріальному суспільстві люди залежать від технологій, але вже через те, яку саме інформацію вони дають, а також через відсутність інформації про те, як користуватись пристроями майбутнього. Для сучасної людини буде справжнім стресом опинитися без телефона чи павербанку. В такій ситуації вона буде налякана. Це відбивається і на сімейних та дружніх стосунках. Адже зараз дуже багато молодих людей спілкуються лише онлайн і, прийшовши в заклад, можна побачити не спілкування людей, а те, як вони заклопотані власним гаджетом. В сім'ї люди обирають ігри, кіно, соцмережі замість комунікації один з одним, а діти можуть втратити зв'язок з реальністю через поглинання свідомості віртуальною реальністю.

Питання сім'ї та дому також є актуальними через зміни, пов'язані з переходом із індустріального до постіндустріального етапу розвитку. За часів індустріалізації робочий клас закріплювався у місті після переїзду з села і, як правило, не мігрував по країні та поза її межами. Але вже через 300 років ситуація кардинально змінилась. Клас професіоналів, а в 2020 і фрілансерів не прив'язується до певного місця проживання. Для них є звичним змінювати роботу, міста, житло, друзів.

З одного боку така доступність подорожей є позитивом, але з іншого вона вказує на певні негативні внутрішні процеси. А саме на те, що цінності та пріоритети стали іншими. Тепер стосунки не є для людини чимось особливим, адже на новому місці вона теж може їх мати. Таке споживацьке відношення

призводить до особистісних криз людини, які вона змушена переживати та звертатись за допомогою до релігії.

Ще однією відмінністю є спеціалізація. В індустріальному суспільстві отримання освіти, зокрема в СРСР, фактично гарантувало молодій людини отримання роботи. Однак у постіндустріальному всі гарантії зникли. Сучасне конкурентне середовище побудоване таким чином, що все залежить від самої людини, а саме її ініціативності, мобільності, кількості її навичок, знань та практичного досвіду [45].

Сьогодні людина повинна бути універсальним або вузьким і затребуваним спеціалістом задля досягнення успіху в професійній сфері. Це дуже ускладнює життя, адже людина повинна сприймати і орієнтуватись у величезному інформаційному вирі. Проблеми з адаптацією змушують людину шукати допомоги, і з цими викликами вона також приходить до релігії.

Тенденція, яка активно працює в постіндустріальному та виділилась з індустріального суспільства - це культурні норми. І все було б добре, якби вони не були такими суперечливими, об'ємними та вимогливими. Це проявляється в звичайному житті людини, коли їй нав'язують певні стандарти до зовнішнього вигляду, поведінки, думок і т.д. Встаючи зранку в хорошому настрої, людина може почути гостру критику з приводу одягу та поради, як треба, а відкривши ноутбук, прочитати інші модні тенденції. І це також є проявом дезорієнтації людини. Усюди на неї чекатимуть поради від людей, журналів та Інтернету, як краще їсти, спати, стояти, адже досі вона робила, робить і робитиме все неправильно. Тонна інформації, яка життєво необхідна, чекатиме на людину кожного дня та години, і з цим їй потрібно впоратись та знайти своє власне, індивідуальне «Я».

Отже, перехід між індустріальним етапом та постіндустріальним має глибокі взаємозв'язки та наслідки, які відчуває людина сьогодні. В зв'язку з цим труднощі відчувають як молоді люди, так і люди середнього віку. Особливо це проявляється в житті українців, адже через запізнення на

українських землях постіндустріальної хвилі зміни мали різкий та приголомшливий характер.

1.4. Проблеми релігійного плюралізму в постіндустріальну епоху

Українська релігієзнавча енциклопедія дає таке визначення поняття релігійного плюралізму: «Це багатоконфесійність представників однієї соціальної чи етнічної групи, віруючих однієї держави» [58].

Л. Филипович зазначає, що в добуржуазну епоху існувала так звана релігійна однорідність серед соціально-етнічних груп, а також держав, які мали свою державну релігію. Належність до пануючого віросповідання давала певні політичні привілеї. Однак після утвердження буржуазних принципів свободи совісті в багатьох країнах відбулося відокремлення церкви від держави та проголошувалось терпиме та толерантне ставлення до вірян різних релігій. Так після багатовікового панування православ'я як державної та етнічної релігії в незалежній Україні сьогодні складається ситуація релігійної різноманітності, що таким чином реалізує проголошене демократичне право особистості сповідувати будь-яку релігію [35, с. 32].

Саме тому релігійний плюралізм є актуальною підтемою, адже трансформаційні процеси постіндустріальної хвилі надають нового звучання цьому різноманіттю проблем, що його супроводжують.

Сьогодні як ніколи людина має змогу доторкнутися до плюралізму цінностей, норм, традицій та моделей поведінки, які раніше були актуальними лише для певного народу чи релігії. З розвитком споживацької культури людина може скористатись здобутками усього світу, адже це вже не є так складно, а навпаки все просто і доступно через фільми, інтернет та громадські зустрічі. В контексті релігійного плюралізму Л. Дичевський вказував, що він ставить собі за мету досягнення різноманіття людської тотожності, а не лише релігійних форм, що свідчить про глибину цього процесу.

В католицизмі виклик плюралізму було вперше оцінено на II Ватиканському соборі як певний невідворотний процес, з яким варто рахуватись. Це показало готовність Католицької Церкви інтегруватись в

сучасний світ. Звертаючись до історії, варто зазначити, що питання релігійної свободи поставало перед католицизмом в XIX ст. і було відкинуте з позицією, що право на існування має лише істина.

У деклараціях II Ватиканського Собору культурний плюралізм вважається певною кількістю географічно розділених культур та суспільств, що одночасно існують. Сучасний культурний плюралізм являє собою мультикультурне середовище, що характерне для всього світу і включає в себе все різноманіття культур, етичних систем, релігій, які співіснують разом в одній державі та суспільстві [54].

Мінливість як закономірність сучасного життя є значним утрудненням для свідомості людини. До цього додається нестабільність в плюралістичних суспільствах. Це пов'язано із тим, що до людини ставлять вимоги одразу дві структури – соціум та релігійна організація. Кожна з них бореться за вплив в усьому своєму багатоманітті, що дуже часто вимагає вибору на користь однієї чи іншої. Найбільш складно зробити вибір та зорієнтуватись в усіх запропонованих парадигмах молодим людям, адже вони якраз шукають та досліджують себе. А це відбувається за допомогою примірювання на себе різних ролей, світоглядів.

В такому разі, плюралізм зачіпає глибоку індивідуальну структуру особистості та намагається впливати на її поведінку та життя. Протягом останнього десятиріччя від певної релігійної пасивності релігії перейшли до розвинутої самопрезентації, що дає відповідь не лише про свою організацію, а й про людину. Такий релігійний індивідуалізм вирізняє релігійну організацію від інших та дає можливість їй впливати на бачення сенсу людиною через призму сформованого нею релігійного світогляду.

Плюралізм для постіндустріального суспільства виявив свої не лише конкурентні властивості, а й особливий позитив. Як знаходження спільних викликів, що кидають зміни, з якими повинна впоратись не лише конкретна людина, а й цілі релігійні громади. В зв'язку з чим екуменічний та міжконфесійний діалог вийшов на новий рівень.

Для традиційного християнства головною проблемою плюралізму сьогодні виступає те, що все складніше зберігати інституційний та ієрархічний характер релігії і не втрачати своїх вірян у зв'язку із занадто великою тягою до архаїчних форм.

В минулому Церкві належала роль транслятора релігійних цінностей та світогляду на соціальне життя людей. Однак сьогодні трансцендентне та його розуміння має індивідуалізований характер. Особистість часто вже не має такого страху і благоговіння перед божественним і дозволяє собі вільно вирішувати долю своїх вірувань та обирати серед них те, яке задовольняє її індивідуальні потреби. Її релігійний досвід не потребує і навіть може заперечувати інституційність і набувати лише побутових контактів із сакральним.

Юнацтво модерного часу має зовсім інше розуміння сакрального. Оригінальне бачення сакрального має два компоненти:

- 1) Прихильність до релігійного досвіду та його пропагування;
- 2) Включеність цього досвіду в повсякденне життя людини.

Молоде ж покоління в першу чергу має активним компонент прихильності, інтересу до надприродного в своєму житті, якщо ж таких відчуттів до релігійного досвіду немає, то вона просто витісняє його. Використання ж другого або відсутнє або виконує захисну функцію.

Сакральне стає на службу повсякденного людського життя, чого раніше ніколи не було. Воно набуває утилітарного значення, адже людина намагається використовувати його на свій розсуд. Особа бажає отримувати надзвичайний релігійний досвід, але не хоче при цьому виконувати ті норми та правила, що вимагає релігійна організація. Тому незадоволення цієї потреби призводить до того, що людина змінює свою релігійну приналежність або з часом взагалі втрачає інтерес до сакрального.

Таке кризове становище сакрального знаходить свій вияв і в тому, що релігійна організація (Церква), що раніше формувала ціннісні та культурні орієнтації суспільства, потерпає від того, що воно більше не має до неї такої

довіри, як раніше. В той час, як релігійне багатоманіття все більше розвивається та стає символом майбутнього життя, набувають популярності релігії нью-ейдж, східної орієнтації і т.д. Вони дають сучасному суспільству новий погляд, світогляд та традиції, що викликають інтерес, який є переважаючим компонентом у баченні сакрального. Отже, новітні релігії становлять реальну загрозу для традиційних християнських конфесій.

Цікавим для християнських церков є приклад адаптації до сучасного середовища Української Греко-Католицької Церкви. В умовах релігійного плюралізму та утвердження його як частини буття людини, УГКЦ транслює християнську взаємопоміч та підтримку, а також релігійну толерантність як важливі частини їх соціального вчення. У зв'язку із тенденціями до втрати довіри до традиційного християнства, РКЦ має установку на те, щоб церква не була залучена до сфер суспільної діяльності, які б могли зашкодити її іміджу та спровокувати закиди зловживання своїм впливом на людину [54].

Так, Л. Гузар вказує, що досягнення релігійної толерантності як частини міжконфесійного діалогу можливе за умов бажання до єдності й не лише релігійних діячів, а й звичайних вірян церков. Тому завдання, яке стоїть перед Церквою сьогодні, є не критика дій інших представників християнських традицій, а побудова ефективного діалогу.

Культура сучасного українського суспільства знаходиться ще не етапі формування своєї громадянської позиції. Громадянська соціальна культура в період масштабних трансформаційних акцій має безпосередній зв'язок із становленням різноманітних соціальних інституцій. Культура соціуму сьогодні має в своєму арсеналі усі універсальні суспільні поняття та категорії. В свою чергу кожна з релігій частково має їх в собі. Тому плюралістичні суспільства з релігіями єднають саме спільні цінності.

Гуманізм як частина сучасних соціокультурних процесів та загальнолюдських цінностей також використовується релігією. Через призму божественного вона підтримує і ті цінності та гуманістичні тенденції, які є важливими в соціальній площині. Одночасно сучасні культурні надбання

стають зоною розвитку для релігій, зокрема традиційних, однак водночас і ризиком. Адже, як зазначає С. Шевчук, Церкві (релігії) важливо зберегти свою культурну та еклезіологічну ідентичність.

Але не лише для релігій важливо зберегти зв'язок з культурою, а й навпаки. Адже саме релігія допомагає структурувати світ культури в людській свідомості, з неї вона черпає потрібні ідеали, що утверджують суспільний розвиток. Тому за умов плюралізму поглядів, цінностей, світоглядів та різноманіття релігій, які їх формують, є питання, які саме цінності будуть сформовані в суспільстві, чи збережуть вони його ідентичність та орієнтацію на розвиток.

Головною проблемою у налагодженні комунікації між релігіями є необхідність кожній з них переглянути власні погляди та поведінку. Однак користь цього є значною. Міжрелігійний діалог вимагає пошуку нових спільних норм, що будуть враховувати не лише традиційні монотеїстичні традиції, а й політеїстичні та анімістичні.

Релігійний плюралізм є особливою гуманістичною концепцією сучасності, що не є тотожним поняттям до терпимості, адже базується не на зверхності чи домінуванні певної релігії, а на прагненні до різноманіття та визнанні існування відмінного розуміння трансцендентного та шляхів спасіння чи звільнення [21, с. 112].

Зокрема, труднощі в сприйнятті тенденцій до плюралізму в християнстві пов'язані з історією Церкви. Часто адепти асоціюють період розквіту християнської традиції з апостольськими часами, коли конфесії були об'єднані та в гармонії. Такі ідеалізовані уявлення не показують боротьбу та жорстокість, які також були присутні.

Тому реформування християнства дуже часто відбувалось під гаслом повернення до апостольських традиційних та духовних часів. Однак романтичне бачення сприяє не урізноманітненню, а швидше стандартизованій одноманітності. І як наслідок, через таку консервативність вірянам та

служителям церкви стає складно сприймати релігійне різноманіття та толерантно ставитись до представників інших традицій.

Якщо люди відчують якусь загрозу, то вони обирають одну з двох стратегій: втікати або нападати. Такі стратегії інстинктивні і характерні також і для релігійних спільнот. В часи становлення Церква боролась за власну ідентичність як зовні, так і в середині. Тому з метою її захисту релігійні спільноти ставали закритими по-відношенню до інших для збереження своїх самобутніх традицій. І як тимчасовий захід – це мало потрібний результат, однак є й інша сторона – це створення ідеології ізоляції, де будь-які контакти з іншими релігійними групами були суворо заборонені, навіть коли загрози вже не було. Сьогодні цей страх поглинання робить ортодоксальні напрямки байдужими до проблем вірян інших церков, що показує їх неспроможність приймати важливі рішення в релігійно-плюралістичних суспільствах задля вищого блага.

Прикладом, якою руйнівною є сила законсервованості, слугує історія теократичних країн в середні віки, що змушувала замовкнути назавжди тих, хто мав відмінні від офіційної доктрини думки. Наслідком такої політики стала протилежна суспільна реакція як пропагування терпимості через втому від безкінечних військових протистоянь.

Тому 1648 року відбулося підписання Вестфальського мирного договору, завдяки якому ми може спостерігати плюралізм у релігійній сфері, ідеях, цінностях, світогляді і т.д. Релігійний фанатизм став неприйнятним після підписання документу. Однак, це не пов'язано з бажанням релігійних організацій, а було прийняте державною владою як рішення, що продиктовано суспільним розвитком та скороченням такого нераціонального виду витрат та втрат.

Репрезентацією нового суспільного світобачення стала активізація тогочасних філософів, що намагались подолати законсервовані релігією обмеження в суспільствах. І, звичайно, пропагували більш універсальні соціальні принципи та погляди, що не виключали людей за релігійною ознакою.

Так, Дж. Локк виступив з пропозицією включити євреїв до числа громадян держави у своєму першому листі про віротерпимість. Науковець вбачав гуманізм та людяність основою суспільства майбутнього.

Отже, терпимість як основа стосунків між різними релігійними організаціями та утвердження плюралізму стало реальністю завдяки регуляції цих стосунків світською владою та підтримці суспільства. Однак відокремлення релігії від держави, відмова від релігійних переконань на державному рівні та перенесення релігійних практик лише в приватне життя ставить перед традиційними релігіями таке невирішене питання як перспективи співіснування релігійних організацій в плюралістичних суспільствах.

І в той час, як ліберальні верстви населення намагаються знайти подібність, традиційне християнство акцентує свою увагу на відмінностях та винятковості, таким чином заперечуючи релігійний плюралізм як різні шляхи на гору. Особливо таку ситуацію можна прослідкувати в православ'ї та протестантських релігійних організаціях. Однак така позиція не є реалістичною та затребуваною серед вірян. Потреба в миролюбності та терпимості, прийнятті дуже актуальна для соціуму сьогодні, адже чвари, з якими він стикається в приватній, політичній та суспільних сферах, викликають почуття загрози та нестабільності. Тому суспільство потребує гармонії хоча б в своєму релігійному світогляді, який неможливий без терпимості в організації.

Однак варто окреслити небезпеки, які виникнуть в суспільстві з релігійним плюралізмом за умов наві'язаної суспільством та державотворцями терпимості. Прикладом можливих негараздів є розпад держави Югославії. В. Єленський у книзі «Велике повернення: релігія у глобальній політиці і міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI ст.» згадує про вплив релігії на цей конфлікт. Так, люди, які жили в одній країні та розмовляли однією мовою, були відокремлені за допомогою релігійних та культурних відмінностей, що були покликані роз'єднати їх як найглибше. Терпимість, яка була сформована політичними силами за потреби об'єднати країну, пізніше розколола її за допомогою наголошення на релігійних відмінностях.

Результатом стала смерть близько 100 тисяч людей та перетворення 2,2 мільйона на біженців [15, с. 220].

Отже, створення терпимого ставлення до інших релігій не є надійним гарантом уникнення конфліктів та співпраці між ними. Міжконфесійний діалог можливий та потрібний за наявності також поваги, що не розділяла б людей на чужих та своїх при виникненні політичних та економічних труднощів в державі, а допомагала об'єднуватись та використовувати свої сильні та відмінні сторони на суспільне благо.

За розуміння таких потреб сучасного життя, деякі богослови вважають за потрібне мати власне розуміння релігійного плюралізму, зокрема, як подарунок, що покликаний розвинути та урізноманітнити уявлення особи про себе, оточуючих та навколишнього світу.

Таке розуміння плюралізму в богословів викликає критику як серед тих, хто підтримує його, так і в тих, хто ні. Однак, багато вірян традиційних церков зазначають свою потребу в спілкуванні з представниками різних релігій та конфесій.

К. Дьюрем виділяє чотири передумови для можливості розвитку релігійної свободи [22, с. 16]. Першою є наявність певного релігійного плюралізму, адже за його відсутності питання про його свободу не має ніякого сенсу. Якщо суспільство має лише одну чи дві невеликі відмінні релігійні угруповання, то буде протиставляти їх більшості, сприймати їх як «інших» та не вважати дискримінацію з приводу них як проблему. Тобто, потрібна певна серйозність, репрезентативність, значимість релігійно інакомислячих людей. Другою передумовою є економічна стабільність, адже за потреби виживати людина не буде зацікавлена у забезпеченні різноманіття релігійних прав та свобод. І також політична стабільність як гарант реалізації та захисту релігійного плюралізму. Тому третьою передумовою є політична легітимність. Адже за умов слабкості у цій позиції влада буде використовувати як засіб впливу домінуючу релігію та задовольняти її інтереси для того, щоб впливати на більшість коштом релігійних прав адептів інших релігійних організацій. І

останньою передумовою є бажання та дозвіл на мирне співіснування з іншими течіями релігії, що представляє більшість в країні.

В міжрелігійному діалозі важливо сприймати та слухати відмінні точки зору, саме тому виникає і ряд запитань. Зокрема, які загрози постають перед християнами, якщо стверджувати різноманіття всередині біблійного свідчення та чи варто вчитись у тих, хто дотримується того самого Писання, але має відмінне його розуміння? Всі християнські оповіді, літургії, піснеспів сьогодні про справедливий мир, але чи зможе традиційна релігія прийняти ті виклики та реалізувати перспективи релігійного плюралізму, буде визначати майбутнє відносин між релігіями в державі.

Часто люди і зокрема релігійні представники насправді заперечують можливість діалогу в зв'язку з тим, що віра настільки сильна, що особа не має жодних сумнівів в її правильності і не може бачити, як інші живуть за абсолютно помилковими знаннями. А тому вважає своєю місією просвітити та направити на шлях істини. Так деякі намагаються опиратися глобалізаційним процесам, що включають в себе і плюралізм. Тому різноманіття релігій в Україні не може повністю відповідати поняттю релігійного плюралізму, адже він вимагає визнання його як мінімум більшістю та налагодження мирного діалогу.

Якщо з традиційними релігіями та протестанськими течіями виклики є зрозумілими, то вкорінення та конкуренція серед сект та новітніх релігій є не такою однозначною. Як зазначалось раніше, усі стрімкі зміни викликали в суспільстві небачений раніше поштовх до пошуку альтернативних поглядів на світ, що були б більше пристосовані до запитів сучасної людини та її життя. Духовна криза українського суспільства та сплеск збільшення кількості адептів серед таких релігій стався після розвалу СРСР та утворення нової держави України, що було просякнуте безгрошів'ям серед населення, рекетом і т.д. Тому бажання іншого погляду на життя, що супроводжувався б змінами в ньому, було головним запитом і наштовхнулось на відповідну релігійну пропозицію.

Якщо в умовах релігійного плюралізму традиційні релігії хоч і з острахом, але готові до комунікації з іншими представниками, то секти та неорелігії часто не виявляють такого бажання, а інколи вказують навіть на його відсутність.

Це пов'язано з тим, що вони представляють собою певні замкнені групи, які прагнуть зберегти своє особливе бачення дійсності від впливу. Однак для соціуму в цьому є велика загроза релігійного плюралізму, адже деякі з них можуть чинити деструктивний вплив на психіку людини, а довге перебування в них може спричинити вже незворотні зміни.

Найвідоміші техніки, які допомагають завоювати в свої лави нових adeptів є бомбардування любов'ю, що вирішує проблему самотності або поганих стосунків з близькими в деяких людей, езотеричність вчення, наявність харизматичного лідера, психологічний тиск та ізоляція від минулого кола спілкування та зовнішньої інформації, активність та позитивне налаштування інших вірян, а також обіцянки кращого життя, які сформовані із запитів людей. Таким чином, секта може впливати на певну аудиторію, якій потрібна любов, здоров'я, успіх, багатство і т.д. Після остаточного навернення за людиною встановлюється контроль протягом усього її життя. Наслідком стає відмова від сім'ї, професії, друзів та навіть повна відмова від минулого стилю життя. Якщо людина все ж таки наважується вийти з такої секти, то їй доведеться пройти через психологічну кризу, і навіть це не гарантує, що вона зможе пристосуватись до життя поза релігійною групою.

Деякі неорелігійні рухи ставлять собі за мету мати владу не лише в організації, а й політичну. Ідея захоплення влади присутня у книзі «Маніфест Варнашрами» Харікеши Свами, що є представником міжнародного товариства свідомості Крішни і діє задля встановлення правління брахманів. Не менш популярним бажання впливу на владу є і в Церкві Саєнтології, що зосередила свою увагу на інтелектуалах, як вже відомих так і тих, які виростають за допомогою церкви, стають успішними та відомими завдяки ній.

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що людина в епоху постіндустріалізму має свій власний погляд на трансцендентне. Особистість вільна обирати релігію до смаку – це одна із характеристик споживацької культури сьогодення. Це підкріплюється і тим, що важливою цінністю для особи є плюралізм як в культурі, так і в релігії. Тому неорелігійні рухи складають потужну конкуренцію вже традиційним релігіям, особливо християнству, в контексті України.

РОЗДІЛ II. СУТНІСТЬ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ

2.1. Феномен релігійної свідомості

Науковці подають визначення релігії як віру в трансцендентне та як духовний феномен, який спрямовує людину до знаходження свого місця в світі через формування особливого світогляду. Тобто, фактично наявність або відсутність релігійної приналежності впливає на бачення цього світу та поведінку людини. Релігія для особистості є чимось святим, глибоким та інтимним, а це означає для науковців, як правило, недоторканим [58].

В той же час це є настільки важливим, що не дає можливості оминати дану тему. Релігія повсякчас є біля людини та трактує, як діяти, як сприймати будь-які кризові та побутові часи. Релігія - це не те, що докорінно змінюється в залежності від часу, але в той же час вона має зберігати актуальність, щоб допомагати відповідати на виклики, які дає людині світ. Тому разом з релігією, світом та його проблемами змінюються і внутрішні запити особистості. А саме її свідомість.

Карл Юнг вказував на те, що релігія - це перш за все стан свідомості, який є виявом зв'язку життя та психічних процесів. Тому він називав релігію тим, що закріплює установку свідомості, яка змінена досвідом діалогу зі священним. Також це певна внутрішня позиція, вияв якої можна простежити протягом різноманітних етапів духовної історії. На думку науковця, релігія - це шлях спасіння, який надає психологічної рівноваги в тяжкі та кризові моменти людського життя.

Загалом, віра в трансцендентне є основним компонентом релігійної свідомості багатьох розвинутих релігій. Релігійна віра також є ознакою наявності в особистості релігійної свідомості та живить увесь релігійний комплекс. Отож, віра є підґрунтям існування релігії як такої, а без неї не могло б бути релігійної свідомості відповідно.

Трансцендентне відрізняється від реального світу через надприродних істот та непідвладність науковим аксіомам. Однак, саме віра запевняє людину в існуванні такого особливого та непідвладного людським правилам світу. Цей предмет віри наявний лише в свідомості самого віруючого, саме тому для нього він виглядає реалістичнішим, аніж звичайний художній образ.

Релігія постає тою ланкою, яка керує та направляє віру у потрібному не суперечливому собі руслі через конкретизування уявлень людини, через віровчення. Тому релігійною вірою ми можемо назвати особливий психічний стан людини, що без заперечень та вагань визнає існування трансцендентного. А сукупність емоційно-чуттєвих та раціональних понять складає собою те, що ми іменуємо свідомістю.

Релігійна свідомість виявляє себе через світогляд, поведінку, переживання, які формує в людини певна релігія. Це відбувається шляхом виховання та досвіду від культових практик, які включають особу в релігію та її громаду. Таким чином формується віра, що дає людині відчуття спільності через приналежність та безпеку, через розуміння, як влаштований світ.

Релігійність у психологічному плані може розглядатися як зворотний зв'язок між людиною і надприродним. Дуже часто релігійність фіксується з допомогою такого критерію як релігійна свідомість.

Релігійна свідомість використовує особливі терміни, які репрезентують її світобачення [47]. Їх можна поділити на такі категорії:

- 1) Ті, які використовуються для позначення священного у матеріальному світі (одкровення, ікона, храм, священнослужитель, диво, реліквія);
- 2) Ті, які передають сутність священного (дух, Бог, всемогутність);
- 3) Ті, які вказують на особливий взаємозв'язок реального та надприродного (благодать, кара, гріх, літургія, творення, причетність).

Тобто, релігійна свідомість апелює спеціалізованою термінологією, що позначає певні властивості та взаємозв'язки, які набувають особливих значень для релігійної громади.

Релігійну свідомість можна розділити на два рівні – теоретичний та буденний. Перший включає в себе догматичну основу, що досягається за допомогою читання та осмислення священного тексту відповідної релігії та особливого розуміння. Таким чином, юний розум має можливість доторкнутись до чогось особливого та осмислити навколишню дійсність відповідно до закладеного ідейного підґрунтя. Цей рівень характеризується осмисленістю та глибиною [4, с 130].

Узагальнено теоретичний рівень складається із:

- Цілісної системи релігійних вірувань, що базуються на вірі в трансцендентне. Догматичні особливості вчення розробляються теологами.
- Релігійних уявлень про економіку, політику, права та всі інші сфери людського буття;
- Релігійної філософії, що досліджує проблеми буття, місця людини в світі, її призначення і т.д [4, с. 128].

Побутовий рівень кожного дня закладає та розвиває релігійну свідомість особистості, адже ще з дитинства молода людина імітує поведінку батьків, слухає їх настанови та бачить світ таким, як його показують дорослі. Для формування релігійної свідомості особистість виконує ряд завдань та має певні обов'язки, а участь в традиціях та обрядах стає особливим таїнством, що несе в собі цінність певної релігії. Однак даний рівень не є глибинним, а лише зовнішнім шаром релігійності людини.

Якщо розглядати з психологічної точки зору, то формування індивіда відбувається протягом перших 5 років і лише в підлітковому віці його цінності трохи корегуються, але не докорінно. Тому релігійний світогляд, який формується з дитинства, - це стійкий та майже незмінний конструкт, який може перемогти лише дуже значна життєва криза.

Також на буденному рівні релігійна свідомість виявляє себе через типізовані релігійні образи, настрої та почуття, що притаманні й іншим віруючим громади. Тобто, коли віруючі не вдаються до догматично вірного відображення, наприклад Бога, а в своїй свідомості уявляють його так, як він їм

ближчий. Цьому рівню свідомості властиві як емоційні та вольові компоненти, так і цілком раціональні. Звичайно, у більшості віруючих переважають емоційні та вольові, але перевага залежить від того, наскільки людина впевнена у своїй вірі, ознайомлена з основами віровчення та мала можливість спілкуватись із служителями культу. До консервативних компонентів буденного рівня відносять традиції, а до динамічних – релігійні настрої.

Релігійні почуття, що переважно виявляють себе також на побутовому рівні, корелюються залежно від частоти відвідування культової споруди, участі в обрядах та підтримання діалогу та контакту з релігійною громадою. Така участь, з богословської точки зору, забезпечує роздуми про першопричину свого існування та викликає у особи страх та благоговіння, що підкріплює віру та релігійну свідомість [26, с.13].

Обидва рівні релігійної свідомості є пов'язаними та доповнюють один одного. Теологічні конструкти набувають у свідомості віруючих чуттєвих образів. А, відповідно, правильне трактування вже забезпечує теоретичний рівень релігійної свідомості, який втілюється у практику на побутовому. Якщо такої синхронізації не відбувається, то бачення теологів не знаходить підтримки у віруючих і з часом забувається. Також можлива і зворотна ситуація - коли життя певних релігійних поглядів знаходить відображення після побутового рівня до теоретичного.

Ще одним цікавим здобутком, який важливо розглянути в контексті даної теми, є архетипи К. Юнга. На думку психолога, свідомість є виявом глибинних закладень психіки. Вона постає із несвідомого. Особистісне несвідоме є відображенням індивідуального та таємничого досвіду, що виявляється через внутрішні переживання. Ці переживання є забутими, витісненими і не переходять в саму свідомість, але мають особливий на неї вплив. Також є колективне несвідоме, що є досвідом певного народу чи релігії і передається спадково. Це найглибший шар несвідомого, за допомогою якого продовжують жити первісні образи. Ці образи Юнг називає архетипами.

Вони можуть змінюватися в міру їх усвідомлення та виявлятися через призму індивідуальної свідомості. Їх є безліч, як і життєвих ситуацій, в яких вони виникають. Людина при частому їх включенні в певних ситуаціях інстинктивно поводить себе однаково в них. Тому учення пророків відображають архетипи, що об'єднують та включають масу людей. Релігійно-міфологічні образи та символи просякнуті глибинними образами, які репрезентують увесь людський досвід.

Протягом своєї історії українці мали в своєму арсеналі багато релігійно-культурних традицій, які й досі мають моральне значення для нації. Цей народний досвід тягнеться ще з первісних часів і включає в себе релігійний та етнічний архетипи. Він успадкувався наступними поколіннями та показує себе на різних рівнях як історичної свідомості, так і колективного несвідомого, все міцніше укріплюючись в індивідуальній свідомості. Релігійні архетипи ми можемо зустріти у творах М. Гоголя. І дуже важливим те, що вони знаходять свій вияв навіть іншою мовою (російською, а не українською), особливими релігійними традиціями та почуттями, а також характером. У різні часи релігійна свідомість українців зазнавала впливу різних релігій та культур, а також ідеологій, але цей вплив сприяв тому, що сформувалась особлива національна та релігійна свідомість [25, с. 134].

Релігійна свідомість має такі властивості:

1. Символізм;
2. Яскраве відображення образів та чуттєвість;
3. Консерватизм [20, с. 65].

Релігійний консерватизм дуже важливий для свідомості, адже дає їй відчуття стабільності та захищеності. В той же час він допомагає релігії стійко існувати та пропагувати свої цінності. І в такому разі пристосування відбувається без втрати власної самобутності.

Бачення людиною себе проходить через призму її релігійного світогляду та уявлення про божественне. Цей процес можемо означити як релігійну містифікацію. Він відрізняється від масової, побутової релігійності, яка

репрезентує лише зовнішній бік релігії. Це релігійний досвід людини, що полягає у осмисленому дотриманні правил, які встановлює певна релігія, та розвитку власної духовності як наближення до трансцендентного.

Під час осмислення свого існування з'являються почуття, після проживання яких людина підноситься на інший рівень. Цей рівень називається трансцендентування. Основною характеристикою цього вищого рівня свідомості є наближення особистості до Абсолюту, звільнення від зовнішнього примусу. В такому разі людина постає як просякнута своєю надприродною силою та керується моральними цінностями, які диктуються їй вірою в надприродне.

Абсолют та релігія в житті людини відіграють роль сили, адаптаційних властивостей та компасу. По-перше, коли людина опиняється в складній чи безвихідній ситуації, віра виявляє себе як сила пережити їх та відчуття, що людина не самотня у своєму горі, що їй є на кого надіятись. Відтак вона може йти далі. По-друге, адаптаційні властивості релігії проявляються через здатність індивіда примиритись з горем, адже він знає про те, що вчинив морально, що на тому світі його чекає щось ліпше за його діяння і т.д. І по-третє, компас дає розуміння, як потрібно діяти далі, та свідчення про шлях, який людина мусить торувати. За допомогою наданих релігією еталонів, підтримуючої та співчутливої сили людина в складні періоди не має почуття вибитої землі з під ніг, адже її Абсолют завжди поруч, як і релігійна громада [30, с. 8].

Ще одним фактором, який живить релігійну свідомість, є відчуття причетності. Людина виступає як причетна до духовного та реального світу особа і має вплив на нього. Вона є не самотньою в цьому світі, від неї залежить майбутнє. Кожного дня вона бачить символи, які є свідченням цього, а значить її життя має сенс. Сенсоутворююча складова релігійної свідомості надає осмисленості індивідуальному буттю та допомагає перетворювати навколишній світ задля вищої мети.

Отже, релігійна свідомість є певним особливим видом загального поняття, який формує світогляд, поведінку, переживання людини специфічним чином. Зрощення релігійної свідомості досягається через виховання та досвід від переживання, які викликають духовні культові практики. Вона дає людині відчуття спільності через приналежність до релігійної громади та безпеку через релігійне сприйняття світу. Вона має ряд специфічних властивостей, рівнів, а також особливу термінологічну складову. Можемо зробити висновок, що сформована релігійна свідомість здійснює позитивний вплив на ментальне життя особистості.

2.2. Вплив релігійної свідомості на світогляд особистості

Світогляд – це складна система знань, що характеризується єдністю та утворює сукупність поглядів про людину та світ, що стають визначальними у її відношеннях, інтересах, бажаннях, вірі та мисленні [55].

Хвиля постіндустріалізму змінила не лише побут українців, а й їх світогляд. Тепер в центрі світобачення стоїть людина та гуманістичні принципи. І не останнє місце в цьому перевороті свідомості займає релігія.

Ознакою цих процесів є формування у свідомості сучасного українця позитивних уявлень щодо релігій та соціальне схвалення релігійності в людині. Саме тому набирає популярності прихильність до різноманіття релігійних вчень від старих (язичництво) до сучасних (Свідки Єгови). У зв'язку з цим зростає і кількість зареєстрованих релігійних організацій, а значить і їх прихильників серед населення. Тому ми можемо говорити про утворений новий різновид релігійності – сучасний.

Посилення секуляризаційних процесів віддаляє людину від релігії, адже завдяки збереженню традицій релігія дає людині стабільність, але не розуміння змін, що відбуваються в особистості та її житті. Задля того, щоб подолати цю прірву, потрібні компромісні рішення у правилах, так звана модернізація або оновлення релігійної організації, що хоче стати ближчою до свого вірянина. Чудовим прикладом подолання відчуження постають католицька церква та протестантські течії, що намагаються зберегти важливі постулати, але використовувати при цьому сучасні методи, які викликають інтерес та захоплення.

На думку багатьох вчених, процес секуляризації насправді є досить природнім і веде до обмеження впливу релігії. Однак, як ми можемо бачити, різкі зміни дестабілізують особистість і викликають потребу в релігії, але не в будь-якій, а актуальній саме у сьогоденні. Тому розвиток релігійної сфери з її цінностями та мораллю є затребуваний і в соціумі, і для пересічного шукача.

Науковець Т. Лукман був одним із перших дослідників, що вказував на те, що із змінами та секуляризацією в суспільстві вияв релігійності також

видозмінюється, а саме постає як індивідуальна релігія, оновлюючи християнство за допомогою поєднання з іншими релігійними течіями. А при застої християнського типу релігій релігійність інших може не лише зберегтись, а й зрости [12, с. 126].

У зв'язку з цим набирає актуальності висновок Р. Белла про те, що оскільки пошуки відповідей про своє місце та світ трансформуються, то й світогляд людини стає новим, тому процес секуляризації лише змінює структуру та роль релігії в житті особистості [52].

Такі зміни в релігійності індивіда набувають світового масштабу, однак у межах держави, в її історії та політиці вони мають свої індивідуальні особливості. На ставлення до релігії в світоглядній картині українця сильний вплив мала криза цінностей у зв'язку з розпадом СРСР. Політика Радянського Союзу у справах релігії базувалась на винищенні інститутів релігійності, а також на її впливі на свідомість особистості. Перед реформами Горбачова на території України було до 6 тисяч церковних громад, але для такої кількості населення цього було дуже мало, щоб вдовольнити найбазовіші релігійні потреби. Внаслідок цього одразу після встановлення релігійної свободи стався бурхливий сплеск – зростала кількість релігійних організацій, місій, центрів, навчальних закладів і т.д. У 80-х роках вільно змогли функціонувати Українська греко-католицька церква та Українська автокефальна православна церква, а після повернення кримських татар і мусульманські громади почали активну діяльність.

Однак разом із вже традиційними релігійними організаціями для цих територій з'явилися і харизматичні та орієнталістські рухи, неоязичницькі культи та інші новітні релігійні течії. І вже у 2002 році в Україні було зареєстровано більше ніж 26 тис. релігійних організацій. У такому разі можна стверджувати про вірність твердження П. Косухи про те, що релігія протягом тривалої атеїстичної політики здобула неповторний досвід з виживання, а також із побудови довірливих стосунків між релігією та особистістю [68]. Адже свідомість людини не перестала на вимогу в один момент потребувати

відповідей на життєво важливі запитання чи духовних цінностей. Світоглядній картині індивіда бракувало сформованої в дитинстві частинки власної ідентичності, що давала їй релігійна громада. Але були й ті, що були народжені та сформовані в комуністичних ідеалах і після розпаду країни, в яку вони так вірили, зруйнувалась і єдність їх світогляду.

Соціалістичний устрій негативно вплинув на українців через знищення моральних та національних особливостей, таких як традиції, віра, сімейні цінності, зміну ціннісних орієнтирів. Тому й значення релігії в уявленнях людини було зведено до підсвідомого мінімуму. Таким чином після руйнації СРСР багато людей опинились у ситуації, де їх погляди та принципи втратили свою актуальність, а для деяких і правдивість.

Люди почувались розгубленими, адже ідеали, які вони сповідували, залишились в країні, якої більше не існує. Для особистості – це виявлялось через почуття небезпеки та нестабільності, що поглиблювались через нові соціальні умови, адже вони не диктували відповідей, як було раніше. Загалом настроїв серед населення був доволі песемістичним, однак жевріла надія, що будуть якісь покращення в соціальній ситуації. Вона залишається актуальною й сьогодні. Інститут соціології НАН України в своєму опитуванні про те, чого не вистачає сучасному українському суспільству, у 2001 році надав такі показники: 78% респондентів вказали на стабільність в країні. Отже, питання стабільності й досі залишається актуальним для самовідчуття особистості. Також показово, що в тому ж опитуванні 39 % респондентів заявили про те, що їм не вистачає вмінь жити в сучасних суспільних умовах, а 70 % були незадоволені своїм становищем в суспільстві [7, с. 26].

Загалом, відповідно до даних цього опитування, світогляд сучасного середньостатистичного українця набуває негативного та невдоволеного характеру, а також відрізняється відсутністю віри у позитивні зрушення в майбутньому. Таке незадоволення тісно пов'язане з невизначеністю, потребою в орієнтирах та нервозністю. Тому, щоб приглушити всі ці проблемні питання, люди шукають різних способів організації свого буття через зміну старих

установок та поведінки. Посилення потреби у відповідях на питання про сенс буття втягує у світський світогляд компоненти релігійного світобачення.

Такі тенденції впливу релігійного чинника на світогляд людини спричинили релігійне піднесення в українському суспільстві в двох напрямках:

1. Актуалізація минулого віровчення разом із традиційністю;
2. Активізація пропаганди нових поглядів, цінностей, потяг до незвіданого, іманентного.

Сучасна релігійна свідомість сформована внаслідок змін засобів традиційного відтворення релігійності у зв'язку з державним правлінням в СРСР. Під час соціальних змін, пов'язаних зі становленням СРСР, видозмінились і способи відтворення релігійності. Як зазначалось раніше, в країні знищувались релігійні інститути, що були покликані формувати віру людини. Це сім'ї з релігійними традиціями та релігійні школи.

Попередньо сформований спосіб відтворення релігійності включав в себе:

- Надання знання та уявлення про оточуючий світ;
- Надання уявлення про стосунки в суспільстві та приватній сфері;
- Надання уявлення про істину та сенс життя.

В світогляді ж сучасної людини серед акцентів відтворення релігійності першочергової важливості набуває бачення сенсу. Саме цей аспект людина шукає в релігії, він є для неї домінуючим. Інші ж аспекти люди не враховують або вважають другорядними, тому при вступі до релігійної організації їх релігійність формується навколо сенсу їх буття. Вони не мають цілісності у своєму релігійному світогляді, що формується завдяки символізму віровчення. Саме тому традиційні релігії сьогодні шукають шляхи для порозуміння та приваблення свого вірянина в лоно своєї релігійної парадигми.

Англійський науковець Д. Коглі виділив такі моделі адаптації релігійної традиції:

1. Модернізована;
2. Ізоляційна;

3. Аджорнаменто [21, с. 114].

Модернізована модель базується на тому, щоб відкинути застарілу догматику та зосередитись на етиці як поведінці людини, її цінностях та принципах.

Ізоляційна зосереджується на усамітненні, свідомій відмові від сучасного світу. Є три типи ізоляції:

- Повна (існування за межами соціуму);
- Культова (зосередження на незвичайних компонентах вже традиційних релігій);
- Ізоляційна через усамітнення та зміну навколишнього середовища згідно зі своїм баченням.

Аджорнаменто є моделлю, яка сформована католицькою церквою як програма осучаснення.

В контексті майбутнього християнської традиції на українських землях сучасний філософ П. Яроцький вказує на те, що раціональне християнство матиме більший попит, аніж обрядове [5, с. 301].

Не менш суттєвий вплив на формування релігійного світогляду має поява нового типу економічної системи, що утворився зі становленням незалежної України. В умовах конкурентного середовища та глобальних змін індивіду потрібно було адаптуватись до тогочасних умов та виробляти нові стратегії поведінки, а також формувати в собі нові затребувані якості. Такими характерними рисами особистості стали інтелектуальність, раціональне та логічне мислення, гнучкість та мобільність, кмітливість.

Це відобразилось і на баченні підходящого типу релігійності. Певна частина українського суспільства у виявах своєї релігійності опинилась поза конфесіями через відсутність принциповості в цьому питанні та позакультовою діяльністю через брак часу, а підкріплювалась відсутністю розуміння символізму та глибоких знань релігійної догматики. Релігійне відображення в особистості набувало індивідуального бачення на базі фрагментарних знань та підпорядкування релігійності прагматичним та приватним потребам.

Зміни економічні тісно пов'язані із політичними, що видозмінюють суспільні уявлення в руслі зростання важливості особистості як такої з її правами та свободами, що забезпечує розвиток демократії та добробуту держави. Зокрема, саме такі орієнтації зумовили внести статтю 35 Конституції України про право людини на свободу світогляду та віросповідання. Таким чином, після затяжних релігійних утисків людина отримала свободу обирати та шукати віру на свій смак та світогляд. Цією статтею було сформовано та популяризовано на законодавчому рівні свободу релігійного вибору людини, толерантні відносини між релігіями та їх рівність перед законом. На державному рівні Україна таким чином декларує цінність індивіда та його вибору, а також захист від зовнішнього тиску. Такі політичні рішення зумовлюють релігійний плюралізм, а також кроки до цивілізованого спілкування між релігіями як вияву тенденцій в сучасній релігійності людини.

Підтримку релігійного різноманіття серед населення показують результати соціологічних досліджень в українському суспільстві. Про право на існування будь-якої релігії, що пропагує цінність добра, любові та милосердя підтримали 47% серед віруючого населення та 56,7 % серед невіруючого, а те, що усі релігії мають право на існування як різноманітні шляхи до Бога, підтримали 24,3% населення України. Такі тенденції лише посилюються, і виявом цього стає толерантність серед молодих людей до права кожного вибирати собі віру до душі як чогось обов'язкового та невід'ємного [15, с. 218].

Однак, незважаючи на декларовану повагу, в реальному житті міжконфесійні стосунки часто бувають далекими від толерантних. Це стосується як новітніх, так і вже традиційних релігійних напрямків. Загалом, міжконфесійні конфлікти є частиною формування сучасної релігійної свідомості та людського світогляду, зокрема, на території України.

Специфікою релігійних конфліктів на українських землях є зосередження їх переважно між УГКЦ та РКЦ, ПЦУ та УПЦ МП. Історично складеним вже протистоянням є міжконфесійний конфлікт між УГКЦ та ПЦУ, однак зараз воно стосується переважно майнових, а не догматичних чи обрядових питань.

Другим конфліктом є питання не лише релігійного характеру, а й національного як української та російської церков і стосується ПЦУ та УПЦ МП. Третій конфлікт має місце між РКЦ та УГКЦ як питання вищості першої над останньою через обрядові відмінності. В зв'язку з чим у релігійній свідомості особистості закладаються підвалини до формування упередження в світогляді з приводу даних розбіжностей, і конфлікт для багатьох набуває індивідуального значення [6, с. 31].

Цікавим є те, що в контексті адаптації до сучасних вимог людини, церкви східного обряду програють модернізованим протестантським течіям та РКЦ і УГКЦ. Тому доки ПЦУ та УПЦ МП переймаються більше наявними конфліктами, то інші церкви намагаються реорганізуватись під потреби населення, що забезпечує їм більше залучення та збереження вірян. Це створює світоглядний розрив між західною (РКЦ та УГКЦ) та східною (ПЦУ та УПЦ МП) традицією, де православ'я показує свою прихильність до архаїчності та відсутність бажання змінюватись.

Більше того, згідно із соціологічними даними 9,1 % опитаних респондентів вказують на те, що участь церковних ієрархів в релігійних конфліктах є однією з причин, що відвертає особистість від участі в культовій діяльності. Саме тому постає питання спроможності традиційних релігій й далі поширювати універсальні релігійні цінності та надавати соціальну допомогу своїм вірянам [17, с. 3].

В рамках трансформації релігійної організації в сучасних реаліях все більше набирає популярності ідея корпоративної релігії Д. Кунде. Суть її полягає в організації релігії як компанії, що відрізняється своєю унікальною духовною складовою. Потребою таких змін виступає сучасне споживацьке суспільство, що має під собою потенціал в якості оновленої релігійної свідомості до модерних ринкових умов життя.

Оновлена релігійна свідомість має в собі ідентичні минулій риси та структуру, такі як віра в трансцендентне та емоційні й інтелектуальні складові, але має специфічну форму. На відміну від українських реалій християнство за

кордоном вже підлаштувалось під трансформаційні культурні процеси в своїх країнах, але зберегло важливі для себе постулати. За допомогою зміни стилю проведення бослужинь, сучасної музики та засобів масової інформації релігія може наблизитись до побутового життя людини, її проблем та запитів, а також світоглядно важливих принципів. Однак українське споживацьке суспільство все ще відрізняється від європейського через сильний вплив усталених соціальних поглядів, що формує неоднозначне становище релігії та людини.

У трансформації релігійної свідомості не останнє місце належить освіченості і цілеспрямованості у діяльності духовних очільників. Із становленням ринкових відносин посилилась криза у відносинах між релігійною організацією та темпом, у якому живе особистість. Тому все більше звертається увага на соціальне життя та допомогу як засіб налагодити зв'язок із сучасною людиною традиційними конфесійними методами [34, с. 81].

Під проводом соціально-економічних проблем навіть ті, що зазначають свою приналежність до певної релігії, дуже часто відступають від її ціннісних орієнтацій та вчення. Реальне життя в межах секуляризованої держави вже не підкоряється вимогам жодної з церков, і людина про це знає, а тому в умовах конкуренції та ринкової економіки дозволяє собі відходити від встановлених норм. В свою чергу й традиційні релігії звертають увагу на це й переглядають певні правила, однак це відбувається дуже повільно, що зумовлює таємне життя вірянина, де впливу релігії не залишається місця. Таким чином часто трапляється ситуація, коли таємного стає так багато, що релігійна свідомість займає мінімальне місце або знаходить для себе підходящу для життєвих потреб організацію.

Отже, як би не намагались релігійні організації йти в ногу з часом, неврахування матеріальних цінностей як умову виживання в світогляді людини прирікає їх до втрат у чисельності мирян. Релігійна свідомість сучасного українця тісно вплітається в його світобачення, однак соціально-економічні умови життя стають чинниками, які визначають вияв та вибір релігійності. Конкурентне середовище постає не лише для людини, а й для релігійних

організацій, що за допомогою модерних методів дають людині відчуття розуміння та підтримки в їх новому стилі життя. Таким чином релігійність людини є соціально підтримуваною і затребуваною в сучасному житті, але потребує від релігії певної відповідності та зацікавлення сучасним, а не минулим життям.

РОЗДІЛ III ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕПОХИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

3.1. Трансформації релігійної свідомості в сучасному українському суспільстві

Трансформацією ми називаємо ту якісну зміну, що відбулася внаслідок культурно-історичних процесів, а також економічної та політичної ситуації. Тому зміни, які сталися у відносинах людства та релігії у світі та Україні зокрема ми розглядаємо через призму тих подій, які вплинули на них, а також оцінюємо наявний стан опісля [40].

Говорячи про відмінності між індустріальним та постіндустріальним, основною ми виділи саме зміну, з якої починалась трансформація всіх сфер життєдіяльності людини. В індустріальному світі – це механізація, а в постіндустріальному – цінність інформації. Що ж це означало для людини та її релігійного світогляду?

Впровадження технологій було благом, що звільняло від багатьох робочих та побутових проблем. Люди отримали змогу отримати освіту та доторкнутись до більш наукових, а значить обґрунтованих поглядів. Механізація всіх сфер життя зумовила потребу в спеціалістах, тобто збільшила кількість робочих місць. Підвищення урбаністичних процесів дало притік людей до міста та почало змінювати їх свідомість і культуру. Наслідком стало зменшення часу на релігію, а відсутність значних труднощів - потребу в ній. А отже, релігія мала вже менший вплив на людину. Такий висновок можна зробити із аналізу принесених змін.

Постіндустріальний період характеризуються різкими змінами в усіх сферах життя людини. По-перше, інформаційний потік хлинув на людину і не зупиняється ні на мить. Наслідком стала вже зараз адаптована кліпова культура. Але спочатку людині було важко справлятися з такою кількістю інформації та катаклізмів навколо неї кожного дня і без вихідних. По-друге, в зв'язку з

дезорієнтацією людини в мінливому світі почали утворюватися новітні релігії, частина яких мала деструктивний вплив на особистість. Але в той же час це свідчить про посилення потреби в релігії і в підсумку повернення до релігійного життя. І, по-третє, розвиток інформаційних технологій дав можливість впливати на населення шляхом медіа-ресурсів. Цей вплив ставав все витонченішим та слугував на благо тих, хто його використовував. Так відбувається і донині.

Ще однією означеною відмінністю є масовість та індивідуальність. В релігійній площині це також мало свої вияви. Масовість в індустріальну епоху виявлялась як приналежність до певної релігійної громади більшості населення. В той час як індивідуальність втілювалась в особливому підході до запитів людей. Цікавим прикладом цього є фрагмент із популярної телепередачі «Життя інших» Швеція. В інтерв'ю ведучої з пастором жінкою, що має сім'ю та дітей, ми можемо почути відмінності в приписах Біблії та вінчанням пар чоловіків і жінок у реальному житті. Це було б неможливо без трансформацій релігійної свідомості, яка відбулась.

Політичний аспект різниці індустріального та постіндустріального суспільств на базі України вплинув також і на вірян. У добу індустріалізації українські території були поділені і мали різну релігійну політику. Однак, якщо узагальнити, то це була політика, спрямована на підтримку конкретної релігії та прагнення змінити інакодумців разом з їх національною ідентичністю. Тобто, ми можемо зробити висновок, що релігія часто не відповідала на запити своїх вірян, тому деякі люди шукали та знаходили однодумців в протестантських релігійних громадах або зберігали вірність своїй вірі лише через те, що всі так робили, це віра батьків та інші причини [29, с. 24].

В часи Радянського Союзу було заперечення та винищення релігії як такої, що в контексті українців докорінно змінило релігійну свідомість більшості колишніх вірян. Однак не варто думати, що релігійна свідомість в такому разі зникла. Ні, для когось вона набула статусу таємної або перейшла у віру політичну (в партію).

Постіндустріальна епоха дозволила, по-перше, розсекретити та пред'явити свою віру. А, по-друге, вилилась у потреби та відповіді у вигляді новітніх релігій та сект. Політична ситуація була не стабільною, а це означає, що й побут людей того часу також, що і послужило прихильності до нетрадиційних для населення культів. Незалежність дала можливість вільного вибору, який вирвався потоком на незміцнілу від заборон релігійну свідомість людини.

Екологічні проблеми також мають вплив на релігійну свідомість людини. В часи індустріалізації людина експлуатувала в своє задоволення наявні природні ресурси та була повернута лише до себе та до своїх проблем, що в деяких країнах з часом втілювалось у розбещеність та вседозволеність наприкінці періоду. З початком постіндустріальної епохи стало зрозуміло, що мають місце певні обмеження. У зв'язку з цим навіть з'явилися певні релігійні общини, які живуть окремо та пропагують відмову від технологічних новинок. Культура бережного ставлення до природи втілювалась у зростанні популярності певних релігій, які також переймаються цим питанням. Також релігійна консервативність як обмежуючий фактор для певної групи стала потрібною відповіддю на поведінку, яку слід застосовувати в комунікації із зовнішнім світом.

Для багатьох традиційних релігій характерна консервативність, що втілюється в релігійній свідомості. Тому застосування інновацій, що почали впливати на життя релігійних груп, мало три загрозливих моменти. Першим є те, що для вірян матеріальне ставало більшою цінністю, ніж раніше. Другим є скорочення часу, який миряни готові приділяти своїй вірі. Третім є складність у впровадженні змін, які вимагає суспільство від релігії як установи. Останнє вилилось в те, що з'явилися ті, які були готові, що спричинило відтік вірян [24, с. 57].

Панування технологій над людиною змусило релігію боротися за свого вірянина. Тому сьогодні для сповіді є спеціальні сервіси, як наприклад «Є батюшка», а на ютубі на релігійних каналах є можливим як прослуховування

проповіді, так і розважальні передачі для представників громади та будь-яких бажаючих. Такі технологічні прийоми допомагають громаді не лише підтримувати релігійну свідомість представників своєї групи, а й залучати інших через технологічну близькість та неупередженість.

Питання міграції впливає на релігійну свідомість також. По-перше, таким чином релігійна карта стає строкатішою через наявність конфесійного різноманіття на певних територіях, що може мати різні наслідки - як релігійні конфлікти, так і міжконфесійний діалог. По-друге, місцева культура, в тому числі і релігійна, може корегувати бачення світу людиною через призму іншої релігії. По-третє, таким чином у різноманітних регіонах людина має забезпечувати задоволення своїх релігійних потреб, що не завжди є простим.

Цінність сім'ї, дружби та бачення ідеальних стосунків між чоловіком та жінкою, а також дітьми зазнала змін. У цьому контексті люди перестали толерувати психологічне та фізичне насильство в подружжі та вихованні дітей. Якщо в індустріальному суспільстві ця тема просто була табуована, то постіндустріальне почало говорити про цю проблему. Бачення своїх прав та задоволення своїх потреб стало більшою цінністю, ніж токсичні стосунки.

Ще одним впливовим моментом є важливість матеріального, яке забезпечує успішна кар'єра та самореалізація особистості. Однак при наявності цих на перший погляд позитивних моментів дуже часто життя обертається в те, що людині видається простішим та комфортнішим, простішою видається зміна одного партнера на іншого, ніж робота над збереженням стосунків [31, с. 65].

При порівнянні двох суспільств було виділено відмінності, пов'язані зі спеціалізацією та гарантіями, що давало індустріальне суспільство. Відсутність гарантій та правил у постіндустріальному суспільстві спричиняє сильний дискомфорт для людини, що повертає її в безпечне релігійне середовище. Як і передбачав Е. Тоффлер, відсутність чітких і зрозумілих схем насправді лякає особистість, і вона почувається дезорієнтованою в цьому світі. Тоді приходиться на допомогу релігійна свідомість, що вказує людині на її місце у світовій парадигмі.

Також сьогодні утруднює буття людини викид на неї суперечливих вимог, яким вона має відповідати. В першу чергу це відбувається через потік великої кількості інформації, в тому числі і релігійної. Наприклад, вимоги до зовнішнього вигляду, що виявляються через популяризацію худорлявості, втілюються у буддистську відмову від м'яса та практику йоги. Не зважаючи на те, що це доволі популярно, є ті, які активно критикують таку людину навіть при тому, що головної мети вона чи він досягнув. Тобто, в будь-якому разі суспільство залишиться незадоволеним. Як наслідок, людина в частині випадків перебуває в духовній кризі, адже не знає, кого слухати, що читати та кому вірити. Особливо така ситуація поширена в пострадянських країнах, де культура дозволяє втручатися в сферу особистого та наводити там лад.

На думку дослідника О. Бондаренка, важливий історичний контекст для розуміння релігійної свідомості українського народу [32, с. 198]. Його можна поділити умовно на чотири періоди:

- 1) Передхристиянський;
- 2) Християнський;
- 3) Атеїзму;
- 4) Сучасний.

Перший етап базується перш за все на язичницьких віруваннях, які були поширені на українських територіях. Після прийняття Київською Руссю християнства вони звичайно не зникли, а були вплетені в українське християнство та збережені окремо.

Традиції, побут та світобачення - в усе це була вплетена релігійна складова – язичництво. Уявлення про світ українцю давала міфологія. Для релігійної свідомості міф був важливою складовою, адже пояснював події навколишньої дійсності та вказував людині на її місце.

Міфологеми встановлювали норми суспільного життя, без якого, на думку давніх праукраїнців, життя було б зруйноване. Це спільне світобачення надавало людині безпеку та єдність з іншими людьми.

Така цілісність релігії та міфу була повалена хвилею християнізації Київської Русі. Початок історії християнства в Київській Русі супроводжувався гоніннями прибічників язичництва та руйнуванням їх культових місць, але все ж таки їх сліди залишились й до нині.

Християнство зайняло місце язичництва і вплелось в усі сфери життя суспільства. Звичайно, це відбулось не одразу і український народ пручався насадженню християнства. Так і утворився унікальний в своєму роді тандем із національно-культурних язичницьких частин та християнської догматики, що іменується київським православ'ям.

На побутовому рівні християнські уявлення про Бога, рай та пекло сприймаються через призму язичництва. Наприклад, спасіння, що приносить Ісус Христос, люди уявляють та відповідно зображують як Ісуса Христа із хлібом та сіллю, а також із худобою. Таким є уявлення українським народом благополуччя. Однак в той же час українці змогли таким чином зберегти свою унікальну культурну ідентичність, що знайшла своє відображення і у релігійній.

Таким чином синкретизм двох релігій у свідомості людини понизив вплив східного християнства. Цікавим є те, як язичницькі потреби населення стало забезпечувати християнство. Якщо раніше були розділені функції язичницьких богів, то після їх повалення українські християни отримали змогу звертатись до Романа Чудотворця для вирішення проблем безпліддя, до великомучениці Катерини для допомоги в пологах і т.д. Вони й стали народними спасителями, але не прирівнювались до богів.

В українському світогляді поєднується не лише власний досвід, а й вплив культур інших народів, які жили поруч або побутували на українських територіях певний період часу. Саме тому він є особливим, адже є втіленням синергії цілого ряду народностей. Це ж стосується релігії. Адже головними суперниками у боротьбі за релігійну свідомість населення були православ'я та католицизм, а з часом до них доєдналися і відголоски протестантської

культури. Кожна з цих конфесій зайняла чільне місце у баченні світу українцями.

Християнський східний варіант сформував в українцеві культуру поведінки, що базувалась на терплячості, стражданні та безсиллі, що цілком влаштовувало Російську православну церкву. Однак це абсолютно не сприяло розвитку українців як народу, а лише глибше поневолювало їх розум. З початком Реформації та приходом її на українські землі в народну свідомість вилились нові цінності та новий дух часу. Так протестантизму, що прийшов із заходу, українці завдячують розвитку таких якостей як ініціативність, підприємливість та вольові риси характеру. Адже після років під керівництвом Російського самодержавства українці вже стали забувати про ці властивості свого народного характеру.

Також західний дух капіталізму дав поштовх для нового розуміння людиною себе, своїх можливостей та бажаного майбутнього. Так для певних протестантських рухів характерні уявлення про людину як особистість діяльнісну, що здатна бути творцем своєї долі та несе відповідальність за життя, яке вона проживе.

Період атеїзму був важливим компонентом політики СРСР. В цей час релігійна свідомість українського населення значно змінилась. Насадження атеїзму відбувалось шляхом виховання та просвітництва. Поняття віра підмінювалось ідеологічними переконаннями [57].

Від 1918 року був прийнятий декрет про відокремлення церкви від держави. Він забороняв відмову від виконання громадських обов'язків за релігійними переконаннями та передавав церковне майно державі, а також забрав усі державні субсидії. А вже у 1920 році після закінчення громадянської війни та утворення більшовицької влади почався активний наступ на релігійні общини аж до повного їх знищення.

Релігійні уявлення про світ у свідомості людини замінювались думкою про їх несправжність та неправильність. Що ж стосується цілого суспільства, то за допомогою репресій присікався будь-який вияв релігійної свідомості.

Натомість людям пропонувалась мораль, яка підтримувала обрану владою ідеологію. Така мораль знищувала індивідуальність особистості, зате була спрямована на єдність та спільність через ідею – побудову комунізму. Людина перестала бути незвіданим всесвітом і стала гвинтиком у комуністичній конструкції реальності.

Сучасна реальність українського народу є доволі тернистою, оскільки наповнена міжконфесійним суперництвом, що озброює кожного вірянина арсеналом із стереотипів і нетерпимості. Конфесійні суперечності виникли як у зв'язку з пошуком українцем нового діючого світогляду в період різких змін, покликаних епохою постіндустріалізму, так і боротьбою за владу, першість впливу між конфесіями.

Як свідчить історія, український народ частенько мав виборювати право на власні традиції, обряди та релігію. Однак українці мають ментальну особливість, що допомагає знаходити баланс у сфері релігійної свідомості та духовності.

Отже, релігійна свідомість українського народу - складне явище, яке видозмінювалось протягом історії. Також вона має нашарування, які стосуються впливу різних культур та релігій протягом тривалого часу. Колективне несвідоме відображається в релігійній свідомості народу через етнічні язичницькі мотиви, що міцно вплелись в побут, світогляд та поєднались з іншими релігіями, що поширені на українській території.

3.2. Тенденції сучасності та їх взаємозв'язки з релігійною свідомістю українця

Сьогодні можна спостерігати такі тенденції в релігійній свідомості українців як повернення до ціннісної орієнтації традиційних релігій, а поруч з тим розвиток новітніх релігій на українських територіях, а також оновлений погляд на минуле в якості неоязичництва. Такі схильності мають зарубіжне та національне підґрунтя. За допомогою попереднього аналізу ми можемо виділити такі фактори сприяння цим процесам в Україні:

- Хід історії на українських територіях;
- Вплив радянської ідеології;
- Архетипи, колективне несвідоме українського народу;
- Трансформація світової свідомості;
- Взаємозв'язки релігії та політики.

Як було вже прослідковано, суспільні зміни, такі як перехід індустріального суспільства до постіндустріального, мають значення і для релігійної сфери. У зв'язку з цими процесами виникають різні варіації світоглядів, цінностей та норм. І так поступово із суспільних вони набувають індивідуального, особистісного значення. Означені процеси в релігійній свідомості торкаються одразу двох рівнів: теоретичного та побутового. Модерні схильності під час зіткнення із релігійною свідомістю утворюють синтез із консервативними та архаїчними догматичними правилами.

Зарубіжне підґрунтя перш за все пов'язане із суспільними змінами, які відбулись, але представлені по всьому світу. Це такі зміни як:

- Науково-технічний прогрес;
- Урбанізація;
- Відділення церкви від держави (секуляризація);
- Мобільність населення;
- Трансформація відносин.

В умовах, які повсякчас є мінливими, змінилось і мислення. Воно стало динамічним, щоб вчасно реагувати на соціокультурні подразники. Як наслідок, бачення світу людиною вступило в протиріччя релігійних уявлень із реальними.

Сучасна постіндустріальна реальність формує секулярну та інтернаціональну форму свідомості мас, що спричиняє новий спосіб життя, нові принципи та цінності, на які традиційні релігії не мають такого значного впливу, як раніше. Тому наявна релігійна свідомість намагається включатись у тенденції, які мають місце в суспільстві, і пред'являти власний погляд та інтерпретації на соціально важливі події.

У свідомості особистості релігія також намагається пристосуватись до умов даного часу. Тому сталась переорієнтація на антропоцентризм та космоцентризм у поєднанні з хвилюванням про власне буття. Уявлення про Бога стають схематичними та загальними, як і про культову практику та догмати. Перед сакральним вже немає такого блаженного страху. Моральні цінності ототожнюються з космосом та чимось трансцендентним, а есхатологічні ідеї доповнюються соціальними уявленнями.

Хід історії на українських територіях став причиною наявних соціальних функцій релігії у сучасному постіндустріальному суспільстві. Конфесійні особливості та взаємодія із свідомістю мас втілилась у поєднання монотеїстичних уявлень з світоглядною язичницькою традицією. Саме тому культурні звичаї українського народу нерозривно пов'язані із історичною релігійною спадщиною, що також стало причиною актуалізації неоязичництва на території України.

За часів Радянського Союзу було завдано політичного та ідеологічного впливу на релігійну свідомість людини. Тому не втрачають свою актуальність традиції взаємодії світської політичної еліти із конфесіями, адже тривалий час між ними були непрості відносини, що відображається й на суспільних відношеннях до релігії. Історична спадковість релігійних і державних ідеологій є визначальним чинником, що впливає на характер релігійної свідомості.

Для виходу із духовної кризи, що спричинена світськими катаклізмами, на допомогу приходить релігія як система, що вказує шлях та надає особистості стабільності в мінливому соціальному бутті. Світські принципи замінюються релігійними, оскільки ці дві ідеології виступають універсальною формою відображення людських цінностей.

Перехід до індустріального суспільства був пов'язаний із явищем урбанізації, а саме із перетворенням культурно-релігійних традицій в приїжджих до міста селян та утворення нової раціоналізованої свідомості. Це зумовило характерні тенденції для сучасності. Таким чином науково-раціональні погляди поєдналися із архетипічними релігійними уявленнями про світ та людину в ньому. Так було закладено підґрунтя для ряду неорелігій, які опираються на розум та науку.

Не менш важливим є політичний вплив на релігійну свідомість українців, що втілюється в таких тенденціях:

- Вплив релігійного чинника на політичні симпатії;
- Регіональні особливості у релігійній свідомості населення;
- Конкуренція за вплив між релігійними та світськими інституціями;
- Залежність віри та соціокультурного середовища.

Оперування архетипами, які закладені в суспільній свідомості, дає можливість регулювати підтримуваний суспільством напрямок розвитку. Так, за останніми дослідженнями, було виявлено два утворені таким чином напрямки ціннісної підтримки:

- 1) Західні цінності та орієнтації розвитку;
- 2) Соціалістичні або цінності минулого (слов'янські).

Тепер звернімося до сучасних статистичних даних, що дадуть розуміння стану релігійної свідомості. Згідно з даними ESS за показником релігійної самоідентифікації 74,7% українців вказують на свою приналежність до певної конфесії, що свідчить про високий рівень релігійності населення станом на сьогодні. А середньою оцінкою власної релігійності є 5,56 за шкалою від 0 до 10, а серед віруючих 6,52. Також в підтримку цього 57,1% респондентів, за

даними WVS, заявило про те, що релігія має дуже велике значення в їх житті. Отже, декларативна релігійність українців знаходиться на дуже високому рівні. Однак мають місце коливання від «дуже важлива» та «зовсім не важлива», що ми можемо оцінювати як вплив атеїстичної політики СРСР на релігійну свідомість населення [11, с. 184].

При загальному розгляді релігійної свідомості нами була означена важливість культової практики. Згідно з даними WVS, тільки 6,7% жителів України відвідують релігійні служби раз на тиждень, 12,1% раз на місяць і 34,1% лише по великих святах. Таку тенденцію можна пов'язати із наслідками атеїстичної політики СРСР. Таку ж думку висловлює і дослідниця Л. Титаренко. Однак такі дані також свідчать про зменшення авторитету церкви у суспільному житті, адже вважати себе представником певної релігії може людина, для якої мають значення батьківська віра, традиції, але це ніяк не вказує на наявність у неї релігійної свідомості.

З твердженням «поза церквою немає спасіння» лише 44% респондентів погоджуються або вважають, що скоріше так, чим ні, 26,4% – зовсім не згодні. Тобто, церква як посередник між Богом та людиною вже не є обов'язковою в уявленні людей, а це значить, що церква вже не є абсолютним авторитетом, який контролює поведінку та світогляд своїх прихожан. Криза релігійного авторитету є явищем, що виявляє секуляризаційні процеси в українському суспільстві [8.с. 517].

Ще одним явищем, яке характерне для релігійної свідомості сучасних українців, є суперечливість суджень. Наприклад, якщо в мусульманських країнах відповіді вірян повністю співвідносяться з нормами ісламу, що є показником розвинутої релігійної свідомості, то в Україні уявлення людей та догмати часто відрізняються та не мають цілісності між собою як єдиної системи.

Однак, на думку Т. Лукмана, руйнація узгодженого релігійного світогляду є ознакою процесу секуляризації та сучасної тенденції до поєднання різних релігійних уявлень у свідомості особистості. За таких умов релігійні

організації втрачають свою визначальну функцію формувати моральні цінності та пов'язувати їх із даною релігією. У сучасному житті людина схильна самотійно формувати свої цінності та бачення істинності, а також світогляд [27, с. 14].

Головною ознакою наявності релігійності є цінності, що визначають практичну сторону віри, а також є символом контролю релігійної установи над приватним життям особи. В такому разі, при означеній релігійній належності у 74,7%, статистика проти невинуватності самогубства серед українців є 65,6%, а проти невинуватності розлучень - 20,7% і хабарів - 56%. Тобто, релігійність набуває декларативного характеру. А в реальному житті ті, хто вказують на свою релігійність, не знають своєї релігії та мають власні уявлення про істинні цінності [20, с. 67].

Для розуміння сучасного стану релігійної свідомості важливо розкрити питання місця релігії в житті людини. Відділення церкви від держави вже вказує на те, що соціальна значущість релігії зменшилась. Ще одним доказом виступає опитування WVS у 2006 році, де лише 36,5% респондентів підтримали твердження про здатність релігії знайти шляхи вирішення соціальних проблем. Однак на противагу цьому маємо дані Центру Разумкова про те, що респонденти вважають, що релігійним діячам слід втручатися у соціальні процеси, а саме соціальний захист бідних – 78,1% та розвивати патріотизм і культуру (69,1%). Тобто, великий відсоток населення бажає бачити свою релігію більш діяльнісною та зацікавленою в житті своїх вірян, але в той же час у реальності особистість не бачить для себе бажання релігійної інституції зайняти проактивну позицію. Також цікавим моментом є те, що за даними Центру Разумкова українці в більшості негативно відносяться до зв'язків релігії та політики, що свідчить про перенасичення такими подіями і їх нерезультативність у поверненні впливу та могутності релігії таким чином.

Удар по соціальній значущості серед населення почався із хвилею постіндустріалізму. Із становленням Радянського Союзу на території сучасної України протягом короткого періоду було зруйновано традиційну суспільну

ієрархію населення та його зв'язки. Загострення також полягало у сплеску міграційної активності населення та посиленні урбанізації. Початок таких трансформацій сприяв подальшій секуляризації. Однак описана ситуація більше стосується Сходу, ніж Заходу і саме тому Захід має вищий рівень релігійності. Промислові східні регіони мали пришвидшені індустріалізаційні процеси, а населення сіл переїздило на роботу до міст, що докорінно змінювало їх культуру, світогляд та стиль життя і зрештою релігійну свідомість майбутнього покоління.

Збереження історично складених соціальних структур в західних регіонах дало змогу також уберегти й культурні традиції, які були тісно пов'язані з релігійними. Відповідно сформований світогляд та релігійну свідомість вдалось передати й наступним поколінням. Яскравим прикладом виступає опитування Центру Разумкова про безсумнівну віру в єдиного Бога серед православних на Сході та греко-католиків в західній частині, то якщо на Заході України так відповіло 87,9% респондентів, то в східних регіонах це лише 49%. Про важливість релігії в житті особистості за п'ятибальною системою на Сході цей показник становить 3,63 бали, а на Заході – 4,31. Ціннісні орієнтації населення також відрізняються: в східних регіонах релігія на 16 місці проти 9-го в західних. Отже, вплив постіндустріальних процесів історично сформував відмінності, які знаходять свій вияв у рівні релігійної свідомості в різних частинах України.

Ще одним наслідком радянської історії та політики атеїзму, що мають актуальність в сучасних тенденціях змін релігійної свідомості населення – це неорелігії та секти. Після отримання Україною незалежності суспільство знаходилося в стані кризи і не лише економічної, а й духовної. Як прогнозував Е. Тоффлер, відсутність чітких та звичних правил, які так хочеться знищити при реалізації цього бажання, залишає людей дезорієнтованими, а значить на них легко вплинути. Саме тому в цей період на українських територіях з'являється чимало представників новітніх релігійних рухів та харизматичні лідери сект [37].

Такий релігійний бум був спричинений особливою ситуацією, адже в цей час загальною тенденцією, яка була властива всьому світу, стало прагнення людини знайти себе, зрозуміти, як діяти в цьому світі, як пізнати Бога і т.д. Однак під гаслом реалізації подібних бажань секти знищували особистісну складову людини, її потенціальний розвиток. А досягати контролюючого впливу їм у цей час вдається за допомогою вияву всеохоплюючої любові, психологічного тиску, харизматичного лідера, активності членів секти, блокування доступу до зовнішньої інформації та рідних, езотеричності, ізоляваності, особливості промов.

Також ситуація в країні на той момент була такою, що багато людей були без роботи та грошей, а секта обіцяла успіх, матеріальну допомогу, покращення стану здоров'я і всього того, що потребувала людина. Наслідки сектанства для людини були такими: руйнування сімейних та дружніх стосунків, глибока психологічна криза, зміна свідомості.

Розглянемо декілька з них. Надзвичайно поширеною сектою на українських землях є «Свідки Єгови». Віряни даної організації активно пропагують та поширюють інформацію про неї: зупиняють на вулицях перехожих, ходять по квартирах та будинках, а також стоять на вулицях зі стендами та своїми листівками і журналами. Вони мають свою інтерпретацію Біблії та вважають своїх adeptів обраними для спасіння. Ця церква не підтримує наявний уклад життя та зв'язків із невірними, тобто представників інших релігій та християнських течій. Дослідники схильні розглядати «Свідків Єгови» як певну фінансову піраміду з ідеологічним спрямуванням у зв'язку із заробітком на друкованих виданнях та поширенніям неправдивої інформації про представників інших релігій. У Франції її вважають настільки небезпечною, що позбавили статусу релігійної організації. Підміняючи реальну інформацію корисною для організації, представники «Свідків Єгови» залучають до себе нових членів, а потім, маючи на них великий вплив, контролюють та диктують їм поведінку та потрібні бачення реальності [38].

Інший використаний нижче приклад організації буде включати в себе вплив на релігійну свідомість харизматичного лідера. Це секта «Біле братство». Його засновником був у минулому представник кришнаїтів, що також виказує популярність східних релігій для неорелігійних рухів, Юрій Кривоногов. Суть даної секти була у відтворенні живого Бога на Землі та творця всесвіту, роль якого відводилась Марині Цвігун в реальному світі та в трансцендентному - Марія Деві Христос. Дані лідери приваблювали своїх вірян наданням особливої програми спасіння, що мала бути втілена протягом 3,5 років. Кінцем даної програми мала стати гибель усіх представників секти. Також смерть від рук вірянина іншої релігії вважалась благородною смертю, що спровокувало адептів секти після тривалого часу перебування в ній стати настільки агресивними для грабунку церков і нападів на невинних людей.

Одним із найгірших наслідків перебування під впливом подібної організації – це деструктивні зміни в свідомості людини, що набувають незворотності після 3-х років участі. Найбільш схильною до таких культів з наукової точки зору є молодь та люди похилого віку. В першому випадку через процес становлення свого світогляду, пошук свого місця в світі і безперечно інтерес, а в другому випадку до такої організації приводять розчарування в цінностях традиційних релігій та близькість смерті.

Також значний вплив має сформованість релігійної свідомості шляхом виховання, що дає людині свого роду щеплення від інтересу до подібних організацій, адже вже сформована віра та цінності, набуті теоретичні знання зі своєї релігії та задоволення ними є стійкими. У такому разі в людини немає потреби звертатись до сект та новітніх релігій.

Отже, сучасні тенденції релігійності являють собою відмінності у рівні релігійної свідомості за географічним показником, а також зниження соціальної значущості релігії і одночасно бажання в більшому зацікавленні соціальними, а не політичними потребами населення. Має місце певна зневіра в традиційних релігіях та інтерес до новітніх релігійних течій, що зумовлює деструктивний вплив на особистість молодшої людини. Історія України має значний вплив на

особливості протікання релігійних процесів сьогодні, що вказує на необхідність досліджень даного аспекту. Оперування колективним несвідомим (архетипами) українців дає змогу керувати релігійними почуттями населення та впливати на політичні симпатії, однак дані впливи подібного роду в подальшому будуть сприйматися як спекуляція та накладати негативне сприйняття як на релігійну організацію, так і на політичного лідера.

3.3. Релігійна складова національної ідентичності

Глобалізація як компонент постіндустріальної хвилі спричинила кризу ідентичності українського суспільства в кінці XX та XXI століть, тому станом на сьогодні країна перебуває в пошуках. Суспільство потребує відповідей на питання про те, хто ми, які в нас цінності, куди ми прямуємо в своєму розвитку. Тому, звичайно, що відповіді на ці питання стосуються також і пошуку відповідей через призму релігії.

Значний вплив на руйнацію української ідентичності мало колоніальне існування в межах інших держав, політика, спрямована на асиміляцію та відсутність незалежності. Тому посилення глобалізації для українців перетворюється на розхитування мовних, національних, культурних та релігійних питань, що разом складають собою ідентичність.

Адаптація національної ідентичності до трансформацій сучасного життя не є такою ж стрімкою, як зміни, а тому вони залишають українців дезорієнтованими в мінливому світі. Тому релігійне відродження є цілком логічним результатом потреби людини у відповідях та чомусь стійкому й глибокому.

Значний період існування, проведений під гнітом інших держав, принизливе ставлення до сакрального в національній культурі спричинили деструктивні процеси, зокрема зміни особливого бачення світу, притаманного українській ментальності. У зв'язку з цим пошук ідентичності включає в себе пошук сакрального як за допомогою світського, так і за допомогою релігійного досвіду. Сакральне являє собою глибинну, інтимну основу свідомості, що формує національну ідентичність людини. Наявність в особистості сакрального є виявом релігійної свідомості, що дозволяє формувати національну ідентичність. Так виникнення релігії могло стати визначальним у напрямку розвитку цілої держави та народу, як це було з ісламом на Близькому Сході, буддизмом в індійських імперіях та зороастризмом в Ірані.

Релігія формує та запроваджує ціннісні орієнтації етносу через його культурні особливості. Цікавою є в цьому контексті думка Е. Сміта про те, що

класова ідентичність запроваджується через виробництво, а релігійна спирається на комунікацію, єдність культури із соціумом (цінності, символи, міфи, традиції і т.д.). Тому у формуванні релігійної ідентичності надзвичайно важливим є психологічна складова як структурна частина ідентичності. Відповідно між етнічним та релігійним самовизначенням існує безпосередній зв'язок [45].

Не зважаючи на те, що світові релігії прагнуть бути вище зв'язків лише з одним етносом для здобуття прихильності вірян шляхом близькості віровчення до ментальних особливостей людини, вони повинні враховувати культурні та національні особливості кожної країни. В той час, як і національна ідентичність формується на домінуючих релігійних цінностях та релігійній свідомості, що виражають особливий погляд та світовідчуття етносу. Вона включає в себе надії та сподівання народу на певне майбутнє, формує суспільні ідеали та справедливість. Релігійне ототожнення дає особистості сильний психологічний захист та виступає способом орієнтації в світі.

Дуже часто ми можемо спостерігати різні релігійні традиції, переплетені в культурних надбаннях країни, таких як архітектура і т.д. А релігійні представники можуть мати корисний діалог та навіть об'єднувати свої зусилля проти великої загрози, як наприклад, збереження миру, однак історія також наповнена прикладами ворожнечі в суспільстві за релігійною ознакою в зв'язку з фанатизмом сторін [14, с. 164].

Дуже часто релігійні доктрини та відмінності використовуються політиками задля впливу на думки та поведінку мас. Найсучаснішим прикладом було використання релігії як способу культурної мобілізації українського суспільства, що відбулася на початку ХХІ століття.

Однак такі тенденції можна прослідкувати й в історії України, зокрема Київської Русі. Важливим компонентом формування держави стало прийняття християнства та зближення з Візантією, що спричинило й віддалення від Західної Європи. Також ці процеси спричинили конфронтацію між язичництвом та православ'ям, що було болючим для світогляду людини та її

зв'язку з природою, які століттями були єдиним цілим. Тому не дивно, що поява РУН-віри, яка зверталась до ментальності українця, національного в ньому, отримала підтримку серед певної категорії людей. Адже в українській психіці збережене уявлення про божественне як розчинене в природі. Письменник І. Нечуй-Левицький вказував на те, що людина, навіть сучасна, наділяє мисленням зірки, ліси, птахів та тварин, а особливо це виражається в українській літературі та поезії, в той час як монотеїстичні релігії залишають здатність до такої магічності лише Богу.

Чинник національного мав своє місце й у позитиві та негативі унійного договору. Прийняття уніатства було покликане для захисту мови, звичаїв та української культури від розчинення в російському православ'ї, а також як спроба зближення із Західною Європою, компроміс, який мав покращити стосунки католиків та православних. Однак як свідчить історія, православ'я не сприйняло такого кроку зокрема в особі П. Сагайдачного, П. Могили, учасників Визвольної Війни, Руїни та інших. Однак компромісу не сталося в повній мірі, адже унія стала причиною глибокого розколу суспільства на православних та греко-католиків [19, с. 107].

Україна поєднала в собі релігійне та культурне різноманіття, що робить її незвичайною та навіть непрогнозованою в деякій мірі. З середини XVI століття на українських землях починає поширюватись протестантизм, також, окрім християнських традицій, тут здавна присутній іслам та іудаїзм. Тому культурна ідентичність населення включає в себе багато інших культурних течій та релігій, а також історичну специфіку, що сформувала її.

Протягом своєї історії українські землі входили до різних держав, що розділяло народ за рівнем розвитку та вносило в нього корективи. Розірваність українських земель сформувала й певну ідентифікаційну розірваність населення. Свідченням цього виступає творчість відомого українського мислителя Г. Сковороди. В його творах можна прослідкувати пантеїстичні уявлення, унікальність людського життя, його багатоманіття, а також сердечність, яка прокладає зв'язок між людиною та природою.

Українці проживали на межі зі степом та переживали постійні напади кочових племен, які забирали та знищували культурні, релігійні та майнові надбання. Тому для даного етносу притаманна емоційність, любов до життя, романтичний погляд на життя, миролюбність, потяг до традиційності поруч з толерантністю. Також для українців характерна роз'єднаність та протилежність наприклад, сентиментальність може домінувати над природною прагматичністю і т.д. Інфантильність та життя сьогоднішнім днем у минулому допомагало адаптуватись до набігів та грабунків населення, але сьогодні це заважає розвиватись та брати на себе відповідальність. Отже, національна ідентичність формується за допомогою культури, релігії, історії та глибинних психологічних структур народу.

Для сучасної держави ці чинники необхідно враховувати, адже в зв'язку з цим сьогодні людина має певні потреби, зокрема знаходження стабільності та свого місця на землі, ідентичності в політичній, релігійній, культурній, національній сферах як народу, так і особистості тощо.

І якщо проблематика національної та релігійної ідентичності населення України означена, то питання українців за кордоном та збереження їх зв'язку зі своєю національністю ще ні. Релігія є дуже активною в збереженні національної ідентичності, зокрема греко-католицька церква. Оскільки вона включала в себе обидві традиції - православну та католицьку, то змогла стати прихистком для вихідців з різних місць та особливостей культури. Українці змогли підтримувати свою культурно-етнічну ідентичність, а також отримали допомогу в захисті соціально-економічних прав на чужині.

Для першої хвилі еміграції українців до Північної Америки, яка припала на кінець XIX та початок XX століть, головною метою було виживання в новому середовищі. Протягом цього часу українська діаспора не спілкувалась активно між собою, мала ще не розвинену інфраструктуру і т.д. Тому українські громади були відрізані одна від одної та поступово асимілювались в американське суспільство [10, с. 185].

Часто емігрантам доводилось стикатися з неприйняттям суспільства, а тому для них було важливо отримати психологічну підтримку, яку вони знаходили в греко-католицькій Церкві. Таким чином вона об'єднувала своїх вірян в єдину громаду, допомагала спільними зусиллями вижити та сприяла відстоюванню своїх прав. Так Церква відігравала важливу роль у різних сферах життя людини - як у духовній, так і культурній та соціальній. Церква звертала свою увагу не лише на дорослих вірян, а вже в перший період почала організовувати школи, курси та інститути для майбутніх поколінь, що часто не мали в своїй пам'яті досвіду історії рідного краю та його національним надбанням.

Усвідомлення своєї місії, як національної, так і релігійної, прослідковується вже в першому посланні єпископа Сотера: «Бажаю слави Церкви Руської, а невідлучно з тим бажаю продвигнення нашого народу в напрямі просвітленім і економічним, щоб бодай американська Русь скинула пута застою і ретроградності, та віддихала легше в життю всесвітнім» [10, с. 184].

Отже, складно гіперболізувати значення адаптаційної функції релігії для діаспори українців. Завдяки праці релігійних громад українці підтримували зв'язок з батьківщиною, її культурою та традиціями та не розчинялись повністю в натовпі громадян та емігрантів. УГКЦ через розробку соціальної доктрини формувала світоглядні орієнтації діаспори та висловлювала занепокоєння чи позицію Церкви в тому чи іншому питанні. Найбільшим досягненням в руслі збереження національної ідентичності є те, що навіть у другому та третьому поколіннях українська діаспора не асимілювалась повністю, а любовно підтримує українську ідентичність в тому числі за допомогою організованих церквою шкіл, таборів, організацій, тощо.

Але сьогодні в збереженні ідентичності серед емігрантів постають новітні виклики як розвиток секуляризаційних процесів та світоглядних змін, що трансформують поведінку українців в мультикультурному американському суспільстві. Таким чином, УГКЦ у відповідь має на меті зберегти релігійну

ідентичність через призму ототожнення її з національною. Відповідного громадська, благодійна діяльність спрямована на культивізацію образу релігії, що зберігає національні традиції, підтримує пам'ять та знання спільної історії в контексті нерозривного зв'язку релігії та етносу. Це спрямоване на утвердження уявлення про те, що бути українцем - означає поділяти релігійну традицію та її цінності.

Сьогодні широко зачіпається мовна проблематика, що на перший погляд ніяк не зачіпає релігійну ідентичність, а лише національну, однак вона знайшла свій вихід і в ній. А саме в питанні, якою мовою проводиться богослужіння. Мова є важливим компонентом національного в людині. Тому використання мовного роз'єднання в релігійній організації може виступати завуальованим способом нівеляції етнічної ідентифікації особистості або навіть збайдужіння до національних питань.

Для українців процес ідентифікації є особливо болісним, адже він характеризується розбіжністю в поглядах у суспільній свідомості. Так, виникають нові групи, а раніше домінуючі розмиваються серед інших. Серед країн пострадянського простору така невизначеність є характерною рисою. Після багатьох років панування знецінюючої культурні розбіжності ідеології важко повернутись в те національне русло, яке дійсно є вірним. Тому труднощі ідентичності в етнічній, політичній та релігійній сфері є цілком природними, але вони протікають крізь пошуки та поневір'яння.

Але що ж таке власне ідентичність, пошук якої є настільки важливий для суспільства? Взагалі, поняття ідентичності є відносно новим. Вперше його використав З. Фрейд у 1921 році в своєму есе «Психологія мас та Я», а пізніше розвинув Е. Еріксон. Так, Е. Еріксон вказував, що ідентичність людини є прагненням виробити протягом життєвого шляху стержень всередині себе. Тому криза ідентичності є втратою самототожності та цілісності своєї особистості. Ідентичність як властивість особистості включає в себе уявлення свого «Я» через призму різних сфер і в першу чергу через соціальну та національну.

Індустріальне суспільство характеризується простими, універсальними та колективними зв'язками, що сформували нові ідентичності у сфері національного, політичного, класового та релігійного життя. Так, етнічна ідентичність сьогодні являє собою гнучке та нестабільне утворення, що знаходиться на етапі адаптації та формування. В той час як етнос базується на культурних та духовних засадах, що об'єднує людей, то можна зробити висновок, що ці засади також зараз змінюються [63].

Не зважаючи на тенденції глобалізації в світі, досі не так багато людей, які б не відчували своєї приналежності, релігійної чи національної. Тобто, ці фактори й досі є ключовими в структурі ідентичності особистості та тісно пов'язані між собою. Так, релігійна ідентичність виражає глибинне світорозуміння та світовідчуття людини, що представляється через призму культурного сприйняття. Таким чином, утворюються суспільні надії та ідеали, а також орієнтації, які визначають подальший розвиток нації та держави, способи організації суспільних відносин в ній.

Релігійні ідеї навіть світових релігій осмислюються через призму національного, адже таким чином вони стають ближчими та зрозумілішими для кожного вірянина у вирішенні його проблем. Ігнорування ж етнічної ідентичності призводить до дезорієнтації особистості в суспільному житті. В той же час це є важливим для усвідомлення індивідами власної національної самоцінності та самодостатності, а також важливості захисту своєї унікальної окремішності. Отже, в рамках національної та релігійної ідентичності важливо зберігати цей тісний та взаємодоповнюючий зв'язок [18, с. 417].

Однак проблемою його збереження виступає множинність виборів у справах релігії. Адже не всі люди вважають цінністю національну ідентичність. Національна приналежність сучасної людини набуває формалізованого характеру, а відтак віру обирають вже не лише за принципом приналежності сім'ї та батьків. Все частіше люди здійснюють усвідомлений вибір та пошук істинної для себе релігії.

Релігійно-соціальний розвиток колишніх радянських країн, як правило, відтворює ті релігійні культури, що вже були сформовані в минулому та зруйновані комуністичним режимом. Специфіка української ментальності в релігійній сфері характеризується відносною толерантністю до представників інших культур та релігій, адже має довгу історію співжиття разом. Тому український націоналізм та релігійна консервативність є слабо вираженими для встановлення панування однієї релігії.

Якщо з приводу поляка ми можемо майже точно сказати - католик, то з українцем у нас можливий цілий спектр релігійних варіацій. Історичні обставини змушували українців підсвідомо ігнорувати релігійний чинник. Так Р. Шпорлюк вказує, що приєднання до єдиної української національної свідомості Галичини було можливе за подолання москвофільства та польської орієнтації в регіоні. Це рішення означало також приєднання до православних проти католиків, як культурне об'єднання з українцями замість поляків, та свідоме відмежування від релігійних відмінностей. Однак сьогодні у постіндустріальному суспільстві України високо цінується здобута релігійна свобода, а тому держава повинна захищати етнічність через духовні українські традиції та підтримувати релігії, що втілюють в собі національне, але в той же час не утискати новітні та іноземні релігійні практики.

Ідея культурного плюралізму, що була сформована наприкінці ХХ століття Умберто Еко, як відкритого простору та мирного співжиття різноманітних народів та релігій, була позитивно сприйнята світом. Це не дивно, адже екстремальні вияви ворожнечі страхали та втомили людей. Однак пізніше розуміння, що таким чином нівелюється національна унікальність, змусили країни до пошуку можливостей збереження індивідуальності етносу та розвитку толерантного відношення до культури один одного. Так, науковці вказують на кризові явища у справах між релігією та національною культурою. Це пов'язано з відповідями релігії на питання про сенс, мету буття у місці існування людини, що формується в межах певного етнічного середовища. Тобто, певне втручання в розвиток нації шляхом впливу на сім'ю [9, 210].

В 2000-х роках дослідники фіксували явище «релігійного Відродження», що характеризувалось збільшенням релігійної ідентичності в населенні. Так, деякі дослідники трактують релігію як автономну сферу. Однак в реалізації постіндустріальне релігійне різноманіття характеризується політизацією релігії. Показовими в даному контексті є складні взаємовідносини між греко-католицькою та православними церквами, а також розкол між ПЦУ та УПЦ МП. Так, в школах запроваджується християнська етика, що базується на православ'ї, шляхом політичного рішення, яке не помічає дискримінації.

Цікавими є ідеї науковця О. Козловського, що поділяє ідентифікаційні матриці українців у сфері релігії на дві групи:

1) Мають розвинену європейську та національну ідентичність, а також вважають себе християнами (православними, греко-католиками, римо-католиками), що володіють більш раціональною структурою ціннісно-сміслових орієнтацій та більшим рівнем патріотизму порівняно з іншою групою;

2) В них панує пострадянська ідентифікація себе та байдужість до національного, а релігійна ідентичність становить собою абсолютне православ'я (в основному Московського патріархату [23, с. 260].

Так, релігійна та етнічна ідентичність не лише тісно взаємопов'язані, а й виступають визначальними чинниками громадянської поведінки та позиції кожної людини.

Отже, національна ідентичність включає в себе й релігійну складову, що наповнює етнос певними цінностями, ідеалами та баченням розвитку нації майбутнього. Релігія ж також не може обходитись без етнічної ідентичності, адже лише тісно вплітаючись в культурне та побутове життя народу вона може впливати на нього та розвиватись разом з ним. Єднання цих двох ідентичностей займає своє місце в ієрархії самоідентифікації індивіда та формує його громадянську позицію та поведінку. Підтримка історично домінуючої релігії є підтримкою національного, зокрема, культурних пам'яток народу, але в той же час у сучасному світі є не менш важливим зберігати толерантність до іновірців

як основу глобалізаційних процесів. Таким чином, держава матиме змогу зберегти власну унікальність та бути відкритою та мирною територією, що позитивно впливатиме на її подальший розвиток.

ВИСНОВКИ

Індустріальне суспільство виникло внаслідок промислової революції та радикально почало змінювати життя людей. Попередня стадія – аграрна була стабільною та довготривалою, в той час як промислова була дещо швидша і затребувана суспільством.

З концепцій зарубіжних науковців можна виділити такі особливості індустріального суспільства, як запровадження новітніх технологій, збільшення чисельності містян, активізація національної ідентичності та вирішення давно назрілої проблеми - боротьби проти порушення своїх прав.

В українському суспільстві нове технологічне оснащення не набуло такого масового масштабу, як за кордоном у зв'язку з неготовністю поміщиків до нового укладу життя та нових відносин. Залежний статус українців гальмував розвиток в усіх сферах держави, не даючи їй розвиватись, та зокрема, на підприємствах, де продовжував підтримуватися такий уклад. Таким чином, в українців зростає усвідомлення потреби відстоювання власних прав. А збільшення переселення до великих міст підвищує освіченість та забезпеченість серед українців. Інтелектуальне піднесення спричинює і новий погляд на власну національну ідентичність.

Хвиля постіндустріалізму прийшла до українців дещо пізніше, ніж до американців. Згідно з виділеними науковцями особливостями періоду ми можемо зробити висновок, що він співпав з отриманням Україною незалежності.

Трансформаційні процеси переходу в нову стадію розвитку стали надзвичайно глибокими та болючими для особистості, що змушує її почуватись невпевненою в стабільності укладу життя в світі. Відсутність минулих гарантій особливо гостро відчують пострадянські суспільства. В сучасному житті України також досить неспокійно, адже вона лише на стадії становлення і має проблеми економічного характеру, політичної еліти, війну на Сході, анексію Криму та ускладнення, пов'язані з сепаратистською політикою сусідніх держав (Угорщина, Росія, Польща).

За таких умов у людини виникає потреба в духовній опорі, потреба спокою, а також вирішення когнітивного дисонансу в своїй свідомості. Релігійна свідомість створює особливий, специфічний вид світогляду, поведінки та відчуття світу. Формування релігійної свідомості відбувається шляхом виховання та отримання досвіду від переживань, що викликають духовні культові практики. Релігія дає людині відчуття єдності та безпеки. Можемо зробити висновок про те, що сформована релігійна свідомість здійснює позитивний вплив на ментальне життя особистості.

Релігійна свідомість українців видозмінювалось протягом історії народу. Вона є неоднорідною, адже відчувала на собі вплив різних культур та релігій, а також тиск політичних режимів довгий час. Тому в колективному несвідомому українців відображаються етнічні язичницькі мотиви, що міцно вплелись в побут, світогляд та поєднались з іншими релігіями, що поширені на українських територіях.

Сучасні соціальні тенденції вказують на відмінності у рівнях релігійної свідомості за географічним показником, а також на зниження соціальної значущості релігії і одночасно бажання вірян бачити в Церкві більше зацікавлення соціальними потребами народу, а не політикою як засобом впливу та влади. Має місце певна зневіра в традиційних релігіях та інтерес до новітніх релігійних течій, що часто зумовлює деструктивний вплив на особистість молодшої людини.

В історії України має велике значення релігійний чинник, а сьогодні в час постіндустріалізму він є як ніколи актуальним та потребує досліджень. А тому використання засобів впливу архетипічними особливостями для спекуляції на релігійних почуттях для направлення політичних симпатій вірян може накладати негативне сприйняття як на релігійну організацію, так і на політичного лідера.

Зміни, які спричинив перехід з одного етапу розвитку суспільства в інший, внесли радикальні трансформації в індивідуальне життя людини. Неврахування цього релігійними організаціями призводить до формального членства в них

або пошуку альтернативного погляду на життя. Людина потребує розуміння релігією свого нового та сучасного життя, яке відрізняється від попереднього і потребує побудови нових взаємовідносин з нею в зв'язку з цим. Тому релігійна організація також є зацікавленою у створенні безпечного середовища та формуванні відчуття близькості між релігією та особистістю. Релігійна свідомість сучасного українця тісно вплітається в його світобачення, однак соціально-економічні умови життя стають чинниками, які визначають вияв та вибір релігійності. Конкурентне середовище постає не лише для людини, а й для релігійних організацій, що за допомогою модерних методів дають людині відчуття розуміння та підтримки в її новому стилі життя.

Релігійний плюралізм та свобода релігійного вибору є вже ледь не базовою потребою сучасної людини, що спричиняє оновлення викликів та потребу в діалозі. Однак створення терпимого ставлення до інших релігій не є надійним гарантом уникнення конфліктів та співпраці між ними. Міжконфесійний діалог можливий та потрібний за наявності також поваги, що не розрізняла б людей на чужих та своїх при виникненні політичних та економічних труднощів в державі, а допомагала об'єднуватись та використовувати свої сильні та відмінні сторони на суспільне благо.

Явище релігійного плюралізму є викликом для держави, адже в ній відсутня законодавча база для заборони відверто деструктивних культів, що, як наслідок, не дає захисту населенню від можливості утворення і розпалювання нових релігійних конфліктів.

Відчуття національної приналежності часто ототожнюється і з релігійною. Україна має різноманіття культурне та релігійне. Однак переважна більшість населення представлена домінуванням вірян християнської традиції, що певним чином репрезентує в такому разі цінності, ідеали та бачення розвитку народу в майбутньому.

Загалом, релігія не може обходитись повністю без врахування етнічної ідентичності, адже лише тісно вплітаючись в культурне та побутове життя народу, вона може впливати на нього та розвиватись разом з ним. Єднання цих

двох ідентичностей займає своє місце в ієрархії самоідентифікації індивіда та формує його громадянську позицію та поведінку. Підтримка історично домінуючої релігії є підтримкою національного, зокрема, культурних пам'яток народу, але в той же час у сучасному світі не менш важливим є збереження толерантності до іновірців як основи глобалізаційних процесів. Таким чином, держава матиме змогу зберегти власну унікальність та бути відкритою та мирною територією, що позитивно впливатиме на її подальший розвиток.

Отже, трансформаційний процес, що був розпочатий переходом до постіндустріального суспільства, зумовив зміни і в духовній сфері людини. Також він сформував нові запити та потреби особистості в релігії, що відобразилось на її свідомості, світогляді та ідентичності. Тому ми можемо констатувати, що перехід з індустріального суспільства в постіндустріальне докорінно змінив індивідуальне та соціальне життя.

Сучасне суспільство переживає різкі зміни, нестабільність, що повертає особистість до релігії. Якщо індустріальний період був дорогою звільнення від релігійних постулатів, то після глобальних змін постіндустріальної доби людина відчуває знову потребу в ній. Однак архаїчні релігійні вимоги будуть ігноруватись, а людина може стати формальним адептом для даної організації. В той же час потреба в релігійному досвіді сьогодні може знайти безліч пропозицій від традиційних та неорелігійних рухів.

Для особи важливою ознакою є відповідність релігійних постулатів її власним цінностям та уявленням, а також сучасність та толерантність. Прихильність до пережитого релігійного досвіду буде тримати її вірним адептом релігійної організації. А поєднання національного та релігійного в модерному суспільстві стане відображенням його унікальності. Врахування релігією національної ідентичності особистості сприятиме її інтеграції в соціальне життя, а значить буде забезпечено релігійний плюралізм, що є великою цінністю постіндустріального суспільства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Список джерел

1. Гриффен Л. А. Общественный организм. – К.: «Задруга», 2000. – 438 с.
2. Тоффлер Э. Третья волна. М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ", 2004, 345 с.
3. Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. —557, [3] с. — (Philosophy).

Список літератури

4. Буденна свідомість та практика в площині повсякденності релігії / Ю. Борецько // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філософські науки. - 2014. - № 16. - С. 126-132.
5. Визнання релігійної ідентичності й релігійного плюралізму як фундаменту релігійної свободи і стабільності міжконфесійних і суспільних відносин / П. Яроцький // Волинський благовісник. - 2018. - № 6. - С. 299-314.
6. Виклик релігійній свободі та духовно-конфесійному плюралізму України: ідеологія та терор "руського міра" / М. Черенков // Схід. - 2015. - № 2. - С. 30-34.
7. Віра як релігійний світогляд / О. Предко // Українське релігієзнавство. - 2005. - № 34. - С. 21-30.
8. Вплив релігії на формування свідомості молоді в період трансформації суспільства / О. Г. Гуменюк // Університетські наукові записки. - 2006. - № 3-4. - С. 514-518.
9. Горохолінська І. Релігійна толерантність та феномен національної ідентичності: соціологічний зріз Тернопільської області / І. Горохолінська // Релігія та соціум. - 2016. - № 3-4. - С. 202-212.

10. Греко-католицька церква як чинник формування релігійної та національної ідентичності української діаспори у Північній Америці / В. Дяків // Релігія та соціум. - 2014. - № 3-4. - С. 179-186.
11. Ємельяненко Є. О. Релігійна ідентичність та маргінальність як інтегративне ядро національного самовизначення в Україні / Є. О. Ємельяненко // Гілея: науковий вісник. - 2016. - Вип. 108. - С. 183-186.
12. Ідеологічні чинники і національні особливості формування раннього індустріального суспільства / З. Зайцева // Історико-політичні проблеми сучасного світу. - 2015. - Т. 29-30. - С. 125-130.
13. Людина в індустріальному суспільстві / О. Г. Алієва // Актуальні проблеми філософії та соціології. - 2016. - Вип. 11. - С. 11-14.
14. Національно-релігійна ідентичність у реаліях сьогодення / А. В. Орішко // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Культурологія. - 2009. - Вип. 4. - С. 162-166.
15. Перспективи релігійного плюралізму в сучасному світі / В. Єленський // Українське релігієзнавство. - 2009. - № Спецвип. 2. - С. 214-233.
16. Постіндустріальні цінності індустріального суспільства / В. Смакота // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. - 2014. - Вип. 1(1). - С. 284-291.
17. Плюралізм, поліконфесійність та розвинута релігійна мережа – фактори попередження міжконфесійних конфліктів (за результатами соціологічних досліджень) / В. Докаш // Релігія та соціум. - 2016. - № 3-4. - С. 130-138.
18. Релігійна свобода vs національна ідентичність / Л. О. Филипович // Університетські наукові записки. - 2008. - № 1. - С. 416-419.
19. Релігійна складова національної ідентичності українців / В. В. Мельничук // Гілея: науковий вісник. - 2019. - Вип. 143(2). - С. 106-109.
20. Релігійна свідомість в історії України: "західні" чи "східні" пріоритети / О. В. Бондаренко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. - 2007. - Вип. 30. - С. 63-74.

21. Релігійний плюралізм в умовах демократичного суспільства / Г. Кулагіна // Релігійна свобода. - 2010. - № 15. - С. 110-115.
22. Релігійна свобода і національна ідентичність: Україна / В. Єленський // Релігійна свобода. - 2002. - № 6. - С. 14-21.
23. Релігійний фактор у формуванні національної ідентичності українства / А. Ц. Сініцький // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Історичне релігієзнавство. - 2012. - Вип. 6. - С. 255-263.
24. Релігійна свідомість у контексті сучасних соціальних процесів / О. М. Сідоркіна // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія. - 2010. - № 1. - С. 56-59.
25. Релігійна свідомість в контексті української народної традиції / М. Новосад // Українське релігієзнавство. - 2013. - № 67. - С. 132-137.
26. Релігія і актуалізація духовної сутності людини / Л. Г. Конотоп // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія. - 2014. - № 1. - С. 11-14.
27. Релігійний дискурс традиційного світогляду в контексті соціально-філософських рефлексій / А. А. Гоцалюк // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 2015. - № 2. - С. 12-15.
28. Самореалізація особистості в постіндустріальному суспільстві / М. Г. Ватковська // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 2014. - № 3. - С. 3-8.
29. Сучасні західні підходи до вивчення проблем політики й релігії / О. М. Баранова // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. - 2012. - № 20. - С. 21-25.
30. Сучасна релігійна свідомість православних українців: між міфом та ритуалом / І. Богачевська // Релігія та соціум. - 2011. - № 1. - С. 5-10.
31. Трансформація релігійної свідомості у сучасному інформаційному суспільстві / К. В. Дрей // Наука. Релігія. Суспільство. - 2013. - № 3. - С. 64-69.

32. Трансформація релігійної свідомості в сучасній Україні / І. В. Шавріна // Гілея: науковий вісник. - 2019. - Вип. 142(2). - С. 197-200.
33. Феномен українського релігійного плюралізму / А. Колодний // Релігійна свобода. - 2012-2013. - № 17-18. - С. 101-106.
34. Формування релігійного світогляду у мультикультурному суспільстві: досвід Слобожанщини XIX століття / Н. В. Радіонова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія. - 2012. - Вип. 39. - С. 79-91.
35. Українські візії релігійної свободи і національної ідентичності / Л. Филипович // Релігійна свобода. - 2002. - № 6. - С. 30-33.

Список інтернет ресурсів

36. Боярська О.А., Поплавський О.О. Цивілізаційна парадигма С. Хантінгтона та сучасна «лінія розлому» України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pv_2015_79_31.pdf
37. Виклики постіндустріальної доби і Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/politolog/17025/>
38. Волинець О. Вплив сект та новітніх релігійних організацій на свідомість українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/25698/13-Volynets.pdf>
39. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст., культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://znohistory.ed-era.com/m3/113-114>
40. Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>
41. Економічний розвиток України у другій половині 19 ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/33624/>

42. Ідея прогресу в філософії історії епохи Просвітництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://otherreferats.allbest.ru/philosophy/00147416_0.html
43. Ідея прогресу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://stud.com.ua/43796/filosofiya/istorichniy_progres
44. Індустріальне суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel04.htm>
45. Індустріалізація України, її особливості та наслідки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/33630/>
46. Індустріальне суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lawbook.online/ukraine-gosudarstva-prava-teoriya/industrialne-suspilstvo-72580.html>
47. Козловський О. Р. Релігійна свідомість і релігійні практики населення сучасної України як предмет соціально-філософського аналізу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://i-soc.com.ua/assets/files/library/kozlovski.pdf>
48. Краткое содержание Футурошок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.academia.edu/5506837/%D0%9A%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%81%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%A4%D1%83%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%BE%D0%BA
49. Наддніпрянська Україна з середини 19 століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://znohistory.ed-era.com/m3/l15>
50. Період застою або Криза радянської системи, 1965-1985 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://znohistory.ed-era.com/m6/l29>
51. Постіндустріальне суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21>

[FMT=eu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Postindustrialne_suspilstvo](#)

52. Пукіш Ю. Порівняльний аналіз концепцій постіндустріального та інформаційного суспільств (Деніел Белл, Валерій Хмелько) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8384/Pukish_Porivnialnyi.pdf?sequence=1&isAllowed=y

53. Розпад Радянського Союзу, 1985-1991 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://znohistory.ed-era.com/m6/l30>

54. Савчук О. Проблема релігійного плюралізму сучасного греко-католицизму в умовах постмодерну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uars.info/prints/ur/49/7.pdf>

55. Світогляд: його сутність і структура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidru4niki.com/1821100162260/filosofiya/svitoglyad_yogo_sutnist_struktura

56. Семенов Ю. Идея прогресса в XVIII веке: оптимизм (Ж.А. Кондорсе) и пессимизм (Ж.-Ж. Руссо) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.wikireading.ru/283239>

57. Суспільно-політичний рух та економічний розвиток України на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/34874/>

58. Українська релігієзнавча енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ure-online.info/>

59. Україна на межі 17-18 ст.: соціально-економічний розвиток і політичне становище [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/35734/>

60. Українські землі у складі Російської імперії 18-19 століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://znohistory.ed-era.com/m3/l12>

61. Україна на рубежі століть (XIX-XX ст.): соціально-економічний розвиток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://osvita.ua/vnz/reports/econom_history/25144/
62. Філософія інформаційного суспільства за Е.Тоффлером [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/12946/>
63. Філософія глобальних проблем сучасності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-7136.html>
64. Футурологи про основні закономірності "інформаційного століття". "Суперіндустріалізм" Е. Тоффлера як частина концепції інформаційного суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bibliograph.com.ua/istoria-economicheskikh-ucheni-3/48.htm>
65. Футурошок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%83%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%88%D0%BE%D0%BA>
66. Хвильова концепція Тоффлера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A2%D0%BE%D1%84%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B0
67. Хрущовська відлига або Десталінізація в Україні, 1953-1964 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://znohistory.ed-era.com/m6/128>
68. Шестопаець Д. Релігійність населення України через призму секуляризаційної парадигми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uars.info/prints/ur/71_72/14.pdf
69. Шкурупій О. Соціальна структура постіндустріального суспільства і характер класових суперечностей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/1901>

70. Шок будущего: о чём нас предупреждал Элвин Тоффлер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://apparat.cc/world/toffler-futureshock/>